

İLMİHÂL EDEBİYATININ TARİHİ SERENCÂMI

Adnan MEMDUHOĞLU (*)

Öz

“İlim” ve “Hal” kelimesinden müteşekkil ilmihâl kelimesi, ilk dönemlerden itibaren kullanılmakla birlikte, daha sonraları, kişinin içinde bulunduğu zamanda ve durumda sahip olması gereken dînî bilgilerin yer aldığı eserler için kullanılır olmuştur. Dînî bilginin elde edilmesinde yaygın kullanım alanına sahip olan ilmihâl hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. İlmihâl sözcüğünün kaynaklarda ilk olarak ne zaman kullanıldığını tesbit etmek, tarihî sürecini ve geçirdiği evreleri net bir şekilde ortaya koymak bugünkü mevcut bilgilerden hareketle zordur. Bu amaçla makalede ilmihâl kavramı kelime ve telif türü olarak ele alındıktan sonra ilmihâlin oluşum, gelişim ve dönüşüm aşamalarından bahsetmek suretiyle tarihsel sürece değinilecektir. Makalede ayrıca fikhî açıdan önem arz eden bazı ilmihâl örnekleri, içerdiği konular çerçevesinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam, İlmihâl, İlmihâl Edebiyatı, Fıkıh, İslâm Hukuku.

The Historical Process of the Catechism Literature

Abstract

Although Ilmihâl, that consists of words 'ilim' (wisdom) and 'hal' (state) has been used as frome arly periods, later included compositions written in the field of Canon Law that describes spiritual information which individuals should posses in their state, moment and time. There are very few works on "ilmihâl" (catechism) that are widely in use. It is particularly difficult with today's information to determine when and how they developed. It is impossible to determine whent he Word catechism was first used. This work has been written with aim of bringingin to light the past histories of catechism.

Keywords: Islam, İlmihâl, Catechism Literature, Fiqh, IslamicLaw.

*) Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı
(e-posta: amemduhoglu@hotmail.com)

GİRİŞ

Allah Teâlâ tarafından Hz. Peygamber (sas) vasıtasıyla gönderilmiş olan İslâm Dini'nin ana konulanndan biri olan “iman”, hem dinin özünü oluşturur hem de yaratılış ve kâinatın sırrını açıklar. “İbadetler” insanın Allah karşısındaki konumunu ve ona bağlılığını simgeler. İnsanın kendine ve diğer insanlara karşı saygılı, insanlık onur ve sorumluluğuna uygun biçimde yaşama kuralları ise, şekil ve yaptırım yönüyle “muamelât”, bireysel ve toplumsal değer yönüyle “ahlâk” olarak ifade edilir. İslâmın mesajında bütün bu alanlar birbirini destekleyecek şekilde bir ahenk içinde ele alınır.

Her müslümanın dinî görevlerini yerine getirecek, helâl ile haramı, hak ile bâtılı birbirinden ayıracak kadar bilgi sahibi olması farzdır. Yüce Allah’ın Kur’an-ı Kerim’de ilk emri “oku” olmuştur. “Yaratan Rabbinin adı ile oku.”¹ âyeti okumanın, öğrenmenin önemine işaret etmektedir. Hz. Peygamber (sas) de şöyle buyurmuştur: “İlim öğrenmek her müslüman erkek ve kadına farzdır.”² “Söylediklerimi, burada bulunanlar bulunmayanlara ulaştırırsın, umulur ki, kendisine tebliğ edilenler tebliğ edenlerden daha iyi kavrarlar.”³

İslâm’ın esasları iki temele dayanır. Kur’an-ı Kerim ve Rasulullah’ın sünneti. Bu iki kaynaktan hüküm çıkarmak müctehidlerin işidir. Ancak çıkarılmış olan hükümleri vahiy ve sünnetteki kaynakları ile öğrenip amel etmeye çalışmak da her müminin görevidir. Sahabe, tabiûn ve etbâut-tâbiîn’den ictihad derecesine ulaşamayanlar muayyen bir müctehiditaklid etmek yerine onlardan problemleriyle ilgili delilleri sorup öğrenerek kendilerine ittiba ediyorlardı. Bu durum ilim adamlarını delilleri araştırmayasevketmiş, delillerin kuvvetli olanı ile zayıf olanını öğrenme imkânı doğmuştur. İlk döneme ait eserlerde genellikle delillerin zikredilmiş olması da bunu gösterir.

Bireysel ve toplumsal hayatı dinin emir ve önerilerine uygun şekilde yaşayabilmeyi mümkün kılan bir bilgilenmeye olan ihtiyaç, İslâm toplumlarında ilk dönemlerden itibaren değişik usullerde karşılanmıştır. Bu açıdan bakıldığında ilmihâl, İslâmî bilgilenmenin ve hayatın adeta elifbâsı olmuştur. İslâmın bütünüyle yaşandığı dünyaya o kapıdan girilerek varılmaya çalışılmıştır.⁴

Kısaca “davranış bilgisi” demek olan ilmihâl, Rabbine, kendine ve içinde yaşadığı toplum ve çevreye karşı sorumlulukları olan ve bunu yerine getirme gücüne sahip bulunan insanın, kendisinden beklenenleri yerine getirmesinde ona kılavuzluk etmeyi hedefleyen derli toplu bilgilerden ibarettir. Bu bilgiler hem dinî metinlerin doğrudan belirlemelerini hem de bu belirlemeler etrafında oluşan yorumları, tecrübe birikimlerini ve uzun dönemlerden süzülüp gelen dinî yaşayış geleneğini temsil eder.

İslâm dini, insanların farklı talep ve ihtiyaçlarıyla, akıl ve modern bilimle, gelişen ve değişen toplumların beklentileriyle çelişmez; aksine bütün bu sahalarda sağlıklı gelişim

1) 96/Alak/1.

2) İbn Mâce, *Mukaddime*, 17.

3) Bk. Buhârî, *İlm*, 30, 37, *Zekât*, 31, *Hacc*, 132, *Hibe*, 17; Müslim, *İmân*, 378, *İmâre*, 26, 28, *Fiten*, 13; *Hacc*, 447.

4) Karaman, Hayrettin ve Arkadaşları, *İlmihâl, I (İman ve İbadetler, Giriş)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1999.

için gerekli zemini ve ortak bağı oluşturur. İlmihâller, başta imân ve ibadet esasları olmak üzere İslâmın fert ve toplum hayatına ilişkin emir ve tavsiyelerini, İslâm âlimlerinin yorum ve önerilerini özetlemekte olduğundan, âdetâ müslüman bireyin el kitabı mahiyetinde eserlerdir.

Bu çalışmanın amacı, ilmihâl edebiyatını tüm boyutlarıyla tanıtmak değildir. Hedefimiz, ilmihâl edebiyatının tarihi süreç içerisindeki oluşum ve gelişimini incelemek ve konuyla alakalı bazı değerlendirmeler yapmaktır. Bu yüzden de ilmihâl edebiyatı mahsullerinin hepsini değil, bazı türlerini, önemli ve muteber örnekleri ve faydalanma usulleriyle birlikte ele almaya çalıştık. Bu yolla, ilmihâl konusunda bundan sonra yapılacak bilimsel çalışmalara katkıda bulunmak istedik. Ayrıca çalışmamız, tam kronolojik bir nitelik taşımadığı için ilmihâl edebiyatı tarihi gibi bir isim vermedik. Sadece ‘İlmihâl Edebiyatı’ demekle yetindik. ‘İlmihâl Edebiyatı’ ifadesini, ‘İlmihâl Literatürü’, ‘İlmihâl Kaynakları’, ‘İlmihâl Kitapları’ anlamında kullandık.

I. İLMİHÂL KAVRAMI

Sözlükte davranış bilgisi, durum bilgisi anlamlarına gelen ilmihâl, gündelik hayata dair dînî bilgiler manzûmesidir.⁵ İlim⁶ ve hâl kelimelerinden oluşan bu terim, her müslümanın öğrenmesi ve yapması gereken⁷ itikad, ibadet ve ahlâka dair temel bilgileri içerir. Terim olarak ilmihâlin birçok tanımı yapılmış olmasına rağmen tamamı aşağı yukarı aynı anlamı ifade etmektedir. Örneğin; İnanç, ibadet, muamelat, ahlak konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resul-i Ekrem’in hayatına dair özlü bilgilerdir. Bir Müslümanın bilmesi gereken temel inanç ilkelerini, temizlik, namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetleri ve evlilik-boşanma hükümlerine dair bilgileri ihtiva eden ilimdir. Kişinin kendisine, yaratıcısına ve çevresine karşı nasıl davranacağını belirleyen ve günlük ihtiyaçları temin eden asgarî müşterek bilgiler toplamıdır şeklinde tarifler yapılmıştır.⁸

Yahudi ve Hıristiyanlıkta, catechism adı altında benzer kullanıma rastlanmaktadır. Diğer taraftan ilmihâl, günümüzde temel dînî bilgileri ihtivâ eden kitaplara ad olma şeklinde yaygın bir kullanım alanına da sahiptir.⁹

5) İlmihâl, herhangi bir alana ilişkin temel bilgileri içeren bir kavram anlamında da kullanılabilir. Buna Auguste Comte'nin Türkçe'ye *Pozitivizmin İlmihâli* olarak çevrilen eseri ile Hüseyin Remzi'nin *İlâveli İlmihâl-i Tıbbî*'si örnek verilebilir.

6) İsfehâni, Râgıp, *Müfredât*, “İlim” mad., Thk: Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru’ş-Şâmiyye, 1992, s. 580.

7) İlmihâli, kişinin içinde bulunduğu durumda, bilmekle yükümlü olduğu şeyler olarak kabul ettiğimizde, yapmamakla yükümlü olduğumuz hususlar da bu konu içine dâhil olur.

8) Bk. Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 174; Kelpetin, Hatice, “İlmihâl”, *DİA*, İstanbul, 2006, C. XXII, s. 139; Güman, Osman, XIX. y.y. *Nimet-i İslam Çerçevesinde İlmihâl Fıkıhı*, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Enst. Yayınlanmamış y. lisans tezi, Bursa, 2000, s. 26.

9) Şemseddin Samî, ilmihâli, akâidin kavâid-i esasiye ve ibtidaîyesi ile namaz, abdest vesâir mâlûmât-ı dîniyyeyi çocuklara öğretmeye mahsus kitap anlamında kullanılmaktadır. Bk. Samî, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1317, s. 947.

İslâm Dininde, Allah ile kulları arasında kurulan sağlıklı bağın temelini vahiy bilgisi oluşturur. Kulun iman ettiği Allah'a içtenlikle boyun eğmesinin en önemli göstergesi ona samimiyetle kulluk etmekten geçmektedir. Bu da ibâdetler vasıtasıyla ortaya konulacak bir durumdur. Ancak dinin hayata geçmesinde ve istenilen hedefe ulaşmasında inanç ve muamelât şeklinde iki temel unsurun yanında ahlâkî boyutun da bulunması gerekmektedir. Ahlâkın metafiziksel boyutu yanında toplumsal yönününün de olduğu aşikârdır. Allah'ın her an insanı görmesinden (ihsân) hareketle hayatın onun rızasına uygun bir şekilde tanzim edilmesi aynı zamanda ahlâki olmanın gereğidir.¹⁰

İlmihâller, öncelikle inanç esasları ve ibadetleri, İslâm'ın fert ve cemiyet hayatına dair ortaya koyduğu prensipleri, tavsiye, emir ve yasakları ile Müslümanların tarih boyunca bu prensipler doğrultusunda kazanmış oldukları örf ve adetlerini ihtiva ettikleri için, Müslüman bir ferdi başucundan eksik edemeyeceği en temel eserler mahiyetindedir. Bu bilgiler Müslümanların birinci derecede öğrenmesi gereken ve bilinmesi mükellefler için gerekli olan bilgilerdir. Müslüman, sınırları Allah'ın emrettikleri ve yasakladıkları ile çizilen bir hayata ilmihâl bilgilri ile giriş yapar. Allah'ın emirlerine muhatap olma çağına gelen Müslüman görev ve sorumluluklarını öğrenmekle mükelleftir. İman, ibadet ve ahlak gibi pek çok konuda sorumlu olan insan neyi, nerede, ne zaman, niçin, nasıl ve kimin için yapması gerektiğine dair bilgileri öğreneceği bir bilgi kaynağına muhtaçtır. İslâmi ilimlerin en mühim kaynağı olan Kur'an ve onu bize öğreten Hz. Peygamber'in sünnetinden herkesin bu kulluk bilgisini kullanıma hazır hale getirerek belirleyebilmesi, bulabilmesi zor gözükmektedir. Kitap ve sünneti, hayatta yaşanılabilir kullanıma hazır bilgilere dönüştüren fıkıh ilmidir. İşte ilmihâl ya da ilmihâl bilgileri, fıkıhla filtre edilmiş kulluk bilgilerinin bir kısmını ihtiva eder.¹¹

İlmihâl eserlerinde gözetilen tasnifin kaynağı genellikle Cibrîl hadisi¹² olarak kabul edilir. Söz konusu hadis, Cebrail'in Hz. Peygambere ashâbın yanında bulunduğu bir sırada gelip dini öğretmek üzere birtakım sorular sorup bu sorulara cevaplarını alması şeklindedir. Bu sorular îman, İslâm ve ihsan nedir şeklinde takdim edilmekte ve böylece dinin üç temel unsuru olan inanç, ibâdet ve ahlâk gündeme getirilmektedir. Bu açıdan ilmihâl kitaplarının bu hadisi delil alarak, bu üç esastan hareketle telif edilmiş olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Günümüzde ilmihâl kitapları hitap edilen kesimin ihtiyaçlarının farklılaşmasına göre birtakım değişiklikler gösterse de genelde inanç, ibâdet ve ahlâk konularına yer vermekte, bazılarında hacim biraz daha genişletilerek siyer ve bazı muamelât konularına da değinilmektedir. İnanç ve ahlâk esaslarında temelde inananlar seviye ve durumlarına göre farklılık arzetseler de yükümlülük açısından eşit konumdadırlar. İbâdetlere gelince bu ko-

10) Arpaguş, Hatice K, "Bir Telif Türü Olarak İlmihâl " MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 2002, S. 22, s. 27.

11) Bozkurt, Ramazan, *Cumhuriyet Dönemi İlmihâl Çalışmaları ve Problemleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s. 9.

12) Buhârî, *İman*, 1.

nuda ortak alan daha geniş olmakla birlikte kısmî farklılıklar da söz konusudur: Durumlarına ve içinde buldukları vaziyete göre insanların yükümlülükleri birbirinden farklı olabilmektedir. Mezhep düşüncesinin daha ziyade şeklî farklılıklarda öne çıktığı ibâdet alanında abdest ve namaz gibi konularda yolcunun ve hastanın ibâdetlerinin kolaylaştırılması, maddi durumu iyi olanların hac ve zekât ile mükellef olması gibi hususlar buna örnek gösterilebilir. Alışveriş, ticaret, iktisat, siyaset ve hukuk gibi muamelât konularında ise ortak alanda daralma başlar. Ancak ilmihâl kitapları herkesi ilgilendirebilecek ortak hususları göz önünde bulundurduğundan özel alanların genellikle müstakil olarak incelenmesi yoluna gidilmektedir. Hamdi Döndüren'in yazdığı *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihâli* (İst. 1983.), bunun örnekleri arasında zikredilebilir.¹³

İlmihâller fıkıh edebiyatının bir türü olarak bilinmelerine rağmen içerisinde fıkıhla ilgili konuların dışında akâid, ahlak ve bazılarında dinler tarihi, mezhepler tarihi ve İslâm tarihi konularına ait bilgiler de ihtiva etmektedir. Bu husus, ilmihâl eserlerini klasik fıkıh kitaplarından ayıran özellikler arasında sayılır.

Konu anlatımı esnasında klasik eserlerde genel olarak, ıstılahların anlamları üzerinde durulduğu, meselenin naklî deliller yanında akli deliller kullanılarak diğer görüşlere karşı savunulduğu, bu anlamda farklı görüş sahiplerinin de delillerine yer verildiği görülmektedir. Buna karşılık ilmihâl kitaplarında ise, mezhep içinde zikredilen görüşlere yer vermekle birlikte, hitap ettiği kitlenin bu tartışmaları öğrenmesinin lüzumsuz olduğu düşünülerek, makbul görüşler benimsenmiş, ihtilaflardan uzak durulmuş, usul bilgilerinden arındırılmış, daha duru ve süzülmuş bir metin verilmeye gayret edilmiştir.¹⁴

Konu anlatımı sırasında yan unsurların kullanılmasında ilmihâl kitaplarını klasik fıkıh kitaplarından farklı kılan bir başka husustur. Örneğin ilmihallerde meselenin hikmetinin üzerinde durulması, bazen ikaz ve uyarı bazen de teşvik ifade eden cümleler, tekrarlar ve benzetmeler şeklinde yan unsurlara rastlanılmaktadır. Konular okuyucuya arz edilirken, genellikle lügavî ve ıstılahî anlamlara yer verilmediği, yer verilse bile bunların çok fazla bir yekün tutmadığı, nakledilen ayet ve hadislerin, bir düşünceyi veya görüşü ispat etmekten ziyade, muhatabın dikkatini toplamak, teşvik ve uyarmak amacıyla kullanıldığı, görülmektedir. Bazen de anlatılan konuyla mutabık bazı hikâyeler anlatılarak, soyut olan bir düşüncenin somut bir olaya indirgenmesi ve muhatabın zihninde daha çok yer etmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Netice olarak ifade edecek olursak, klasik furû-ı fıkıh eserlerinde, kural ve kaideler içinde oluşturulan, fikhî bilginin geliştirilmesine yönelik bir çabanın varlığından söz ederken, ilmihâl eserlerinde, mevcut ve kabul görmüş dînî bilgiyi muhatabın anlayacağı bir şekilde sunma kaygısının olduğu, başta fıkıh olmak üzere akâid, hadis, tefsir, tasavvuf ve ahlak alanında pek çok eserden faydalandığı görülmek-

13) Arpaguş'a göre böyle bir adlandırmada ilmihâlin temel bilgileri ihtivâ etme anlamının da katkısı bulunmaktadır. Bkz. Arpaguş, s. 28.

14) Aynacı, Mediha, *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihâl Eserleri Çerçevesinde İlmihâllerin Fikhî Yönden Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü., İstanbul, 2009, s. 148,149.

tedir. Bu açıdan ilmihallerin özellikle muteber fıkıh kitaplarından yapılmış bir derleme havası verdikleri görülmektedir.¹⁵

II. TARİHSEL SÜREÇ

İlmihâl edebiyatının tarihî oluşum ve gelişimi incelenirken bu kavramın kelime olarak kullanılması ile telif türü olarak kullanımı ayrı ayrı ele alınmalıdır. Araştırmalar kelime olarak kullanımının erken dönemlerden itibaren olduğunu göstermektedir.¹⁶ Eldeki mevcut bilgilerden hareketle, telif türü açısından ilmihâlin tarihi incelendiğinde ise, bizzat ilmihâl ismi verilen eserlere ancak yakın dönem Osmanlı'da rastlanıldığı görülmektedir.

A. İlk Dönem İlmihâl Çalışmaları:

Hız Peygamber'in hayatta olduğu asr-ı saadet döneminde dînî ihtiyacın temin yolu, tedricî olarak gelen vahyin bizzat kendisi olmuştur. İlmihal bilgisine muhtaç olanlar Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında ya bizzat ona başvurarak, sözünü dinleyip yaptığını göreyerek yahut da onun taşraya gönderdiği muallimleri vasıtasıyla -kitap okuyarak değil, daha ziyade görerek ve dinleyerek- bu ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemlerde de Kur'an ve Sünnet karşılaşılan durumların çözümünde temel iki kaynak kabul edilmiştir. Râşid Halifeler ve Emeviler zamanında, sahabe ile onların yetiştirdiği ikinci nesil âlimleri, müftü ve müctehidleri, yine büyük ölçüde şifâhi olarak bu ihtiyaca cevap veriyorlardı. Ancak bu dönemlerde içtihad ve fetva daha yoğun bir şekilde devreye girmiştir. İctihadi konularda, anlama ve yorumlamadaki farklı anlayışlara bağlı olarakmez hepleşme süreci başlamış, çeşitli fikhî ekoller ortaya çıkmıştır.

Ebû Hanife(ö. 150/767),¹⁷ İmâm Mâlik (ö. 179/795), İmâm Şâfi'î (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbeli¹⁸ (ö. 241/855)'e ait -ister bizzat kendi telif ettikleri, ister talebeleri tarafından telif edilen- eserleri telif türü olarak ilmihâl kategorisinde değerlendiremeyiz. Ancak tedvin faaliyetinin ilk örnekleri arasında yer alan bu eserler kendilerinden sonra gelişecek tedvin hareketlerine kaynaklık etmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere doğrudan ilmihâl kitapları başlığı altına girmese de İslâm tarihinin değişik evrelerinde yazılmış bazı eserlerin ilmihâl ile hedeflenen amaca hizmet ettikleri söylenebilir.

Mezheplerin oluşum döneminde, mezhep imamlarının görüşlerini derleyip toplayan ve bir doktrin oluşturma çabasının öne çıktığı eserler yoğunluktadır. İlk dönem fıkıh âlimlerinin eserlerini incelediğimizde, mezhep imamlarının görüşlerini, görüşlerdeki tercih sırasını, meseleleri ele alırken nasıl bir üslup kullandıklarını görebiliriz. Bu müelliflerin yazdıkları ilk dönem eserlerinde, genellikle mevcut bilgiyi bir araya getirme çabasının

15) Aynacı, s. 149.

16) "İlim tahsili, her müslüman üzerine farzdır" (*İbn Mace, Mukaddime*) hadisindeki ilim kelimesini bazı erken dönem ulemâsı hâl ilmi olarak yorumlamıştır.

17) Ebû Hanife'nin *el-Fikhü'l-Ekber, el-Fikhü'l-Ebsat, er-Risâle, el-Âlim* ve *el-Müteallim* ile *el-Vasiyye* diye bilinen beş eseri de fikhî konuları değil, inanç konularını ihtivâ etmektedir.

varlığı, bu sebeple kavram tahlilinin bulunmadığı ve ihtilaflı noktalar üzerinde fikrî tartışma anlamında durulmadığı görülmektedir.¹⁹

Fıkıh mezheplerinin doğuşu ve İslâmî ilimlerdeki uzmanlaşmayla birlikte meseleler daha derinlemesine ve kapsamlı olarak incelenmeye başlamıştır. Tedvin hareketleri neticesinde de hemen her mezhebin el kitapları oluşmuş ve taraftarlarınca benimsenerek etkin hale gelmiştir. Kısa el kitabı veya başvuru eserleri anlamında muhtasar adı verilmiş bu tür eserlerin dışında güncel dînî konuları ihtivâ eden soru-cevap şeklinde geniş bir kesime hitap eden fetva kitapları da kaleme alınmıştır.²⁰

Günümüze kadar gelen fıkıh eserlerine baktığımızda, ilk dönem eserlerini, muhtasar, şerh, haşiye ve telhis tarzında yazılan eserlerin takip ettiği görülmektedir. Muhtasarlara, o zamana kadar gelen mezhep birikiminin kaynakları arasında yapılan farklı tercihleri temsil eden, mezhep içinde ana çizgiyi belirleyen ve oluşan geleneksel çizgiyi devam ettiren eserler olarak nitelenmektedir. Müteahhîrîn döneminde fıkıh eğitimi ve literatürü ile fetva ve kaza faaliyetlerinin merkezi metinlerini, İslâm toplumundaki ilmihâl bilgisi ve fıkıh kültürünün temel kaynaklarını bu dönemde ortaya çıkan muhtasarlara teşkil ettiği belirtilmektedir. Telhisler hakkında da, kısaltma unsuru ve yeniden ifade açısından ilmihâllere kaynaklık ettiği yorumu yapılmaktadır.²¹

Bugün anladığımız manada bir telif türü olarak tam manasıyla ilmihâl kategorisinde değerlendiremesek de, en azından bu türe kaynaklık teşkil ettiği kesin olan mezheplerin temel fıkıh metinleri konumuz açısından önem arz etmektedir. Hanefî mezhebinin temel eserleri, başta "dört metin" diye bilinen Mahmud b. Ahmed (673/1274)'in el-Vikâye'si, İbnü's-Sââtî, Ahmed b. Ali (694/1295)'nin Mecmau'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Neyyireyn'i,²² Abdullah b. Mahmud b. Mesud el-Mevsûlî (683/1284)'nin el-Muhtârî'l-Fetvâ'sı, Abdullah b. Ahmed, Ebu'l-Berakât en-Nesefî (710/1310)'nin Kenzu'd-Dakâik'i, ayrıca Burhaneddin el-Merğînânî (593/1197)'nin el-Hidaye'si (metni: Bidayetü'l-Mübtedî), Kudürî'nin Muhtasar'ı ile Sadru's-Şeri'a Ubeydullah b. Mesud (747/1346)'un Nukâye'si vd. Şafîî mezhebinde başta iki temel metin olan İmam Gazzalî (ö. 505/1111)'nin el-Veciz'i ve Ebû Zekeriyâ Yahya bin Şeref en-Nevevî (ö. 676 /1277)'nin Minhâcü't-Tâlibîn'i²³ yanında

18) Mezhep imamlarının eserlerinde yer alan akâit, ibâdet ve ahlakla ilgili görüşler ile mesela Ahmet bin Hanbel'e atfedilen *Kitâbü's-salât* ve *Kitâbü'l-eşribe* gibi risâleler, tıpkı sonraki dönem fıkıh çalışmalarında olduğu gibi, ilmihâl çalışmaları için de kaynaklık teşkil etmişlerdir. Yoksa bunları bir telif türü olarak müstakil ilmihâl çalışmaları şeklinde görmek doğru olmayacaktır.

19) Aynacı, s. 3.

20) Daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Özel, "Fıkıh", *DİA*, C. XIII, s. 14-22; Atar, Fahrettin, "Fetva", *DİA*, C. XII, s. 486-496.

21) Bk. Kaya, Eyüp Said, "Muhtasar", *DİA*, XXXI/61; Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi" *DİA*, C. XVI, s. 11.

22) Müellif bu eseri kendisine ait *Vâfi* isimli eserden ihtisar etmiştir. *Vâfi* ise İmam Muhammed'in kitapları *el-Camiu's-Sağir*, *el-Camiu'l-Kebir*, *Ziyadat'ın mesaili*, Ebû Hafs en-Nesefî'nin *Manzume'si* ve Kudürî'ye ait *Muhtasar*'dan yararlanarak yazılmıştır.

23) Ebû Zekeriyâ Yahya bin Şeref en-Nevevî (ö. 676 /1277)'nin *Minhâcü't-Tâlibîn* adlı eseri mezhep imamından başlayarak kendisine kadar tevârtus eden mezhebin fikhî birikimini ve muteber görüşleri

Müzenî'nin Muhtasar'ı, Büveytî'nin Muhtasar'ı, Kadı Ebu Şuca' Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed el-Asfehâni el-Âbbadani eş-Şafîi (ö. h. 593)'nin Gâyetu't-Takrîb'i (el-İhtisâr)²⁴ vd. Mâlikî mezhebinde: "ümmehâtü'l-erbaa" kitapları diye bilinen el-Müdevvene, el-Vâziha, el-Kutbiyye ve el-Mevvâziyye ile el-Muhtelita, el-Mecmûa ve el-Mebsût', İmam Mâlik ve İbnü'l-Kâsım'ın²⁵ görüşlerine yer veren Sahnûn (ö. 240/854)'un el-Müdevvene'si üzerine yapılan ihtisarlar, ayrıca Halîl b. İshak el-Cüncî'nin el-Muhtasar'ı, İbnü'l-Hacib'in Muhtasar'ı, Hırakî'nin Muhtasar'ı, el-Hattâb'ın Mevâhibü'l-Celil'i, el-Bacî'nin el-Müntekâ'sı, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin Kitâbü'r-Risâle'si, İbn Şâs'ın 'İkdü'l-cevâhiri's-ş-şemîne'si vd. Hanbelî mezhebinde Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Hanbelî'nin el-Müntehabî'l-fıkhî ile el-'Umde fi'l-fıkhî'l-Hanbelî'si, Ebü'l-Berekât Mecdüddin İbn Teymiyye'nin el-Muharrer'i, Haccâvî'nin el-İknâ'ı, Buhûtî'nin Keşşâfû'l-Kınâ'ı ile 'Umdetü't-Tâlib'i ve el-Merdâvî'nin el-İttisâf (veya el-insaf)'ı vd. Mezheplere ait bütün bu temel fıkıh metinleri bir telif türü olarak olmasa da ele aldıkları konular itibarıyla ilmihâl kitaplarına kaynaklık etmişlerdir.

içermesi sebebiyle Şâfîî mezhebinin temel eserlerinin başında yer alır. Mezhep imamı Ebû Abdullah Muhammed bin İdris eş-Şafîî'nin (150-204/767-820) fıkha dair kaleme aldığı *el-Ümm* adlı eseri, kendisinden sonra mezhebine dair yazılan eserlere temel kaynak olmuştur. Meselâ; *Nihâye Ümm'den; Basit, Nihâye'den; Vasit, Basit'ten; Veciz, Vasit'ten; Muharrer, Veciz'den; Minhâc, Muharrer'den; Menhec, Minhac'tan; Nehc, Menhec'ten ve Ravde, Aziz* (Râfîî'nin Veciz'e yazdığı büyük şerh)'den özetlenerek hazırlanmıştır. Daha sonraki asırlarda Şâfîî mezhebine dair eser verenler, hep bu eserlere atıfta bulunarak kitaplarını hazırlamışlardır. İmam Nevevî, bu eserini İmam Rafîî'nin (Ö.623/1226) "Muharrer" adlı eserini özetleyerek ve tashih ederek hazırlamıştır. Eserde fakihlerin meseleler hakkındaki görüşleri ve hükümlerin kuvvet dereceleri özel kavramlarla belirtilmiştir. Minhâc üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır: *Tuhfetü'l-Muhtâc, Muğni'l-Muhtâc, Nihayetü'l-Muhtâc, Kal-yübî ve Umeyre ile Siracü'l-Vehhac* bunların önde gelenleridir. Eser, pek çok dil gibi Türkçeye de tercüme edilmiştir: İmam Nevevî, *Açıklamalı Minhâc Tercümesi*, Kahraman Yayınları, çev. Mithat Acat, İstanbul 2003.

- 24) Bu eser Nizameddin Ersöz tarafından Türkçeye tercüme edilerek Ravza yayınlarda basılmıştır: Kadı EbûŞuca', *İbn-İ Kasım Şerhinin Metni Gayetü'l-İhtisar ve Tercümesi Delilleriyle Büyük Şafîi İlmihâli*, Çev. Nizameddin Ersöz, Ravza Yayınları, İstanbul 1978. Başka baskıları da bulunmaktadır. Ebu Şuca'nın Gâyetü'l-İhtisar'ı, çok sayıda fıkıh âlimi için şerh, ta'lik, takrir ve nazım alanında önemli bir kaynak eser olmuştur. Bunlardan önemli olanları şunlardır: 1- Takyuddin Ebubekr b. Muhammed El-Hüseyni El-Haseni ed-Dimeşki (ö. h.829)'nin *Kifâyetü'l-Ehyâr fi Hal Gayet'il-İhtisar* 2- Ahmed el-Ahsasî (ö. h.889)'nin *Şerh-i Muhtasar EbiŞuca'* 3- Ebû Abdullah Muhammed b. Kasım El-Ğezi (ö. h. 918)'nin *Fethu'l-Karibel-Mucib fi Şerh-i Eلفaz Et-Takrib (El Kavlu'l-Muhtar fi Şerh-i Ğayeti'l-İhtisar)*. Üzerinde yapılmış olan hâşiyelerden bazıları ise şunlardır: a) Ahmed Kalyubi (ö. h. 1029)'nin *Haşiyetü'l-Kalyubi'âlâ şerhi Ebi Şuca'* b) Ali bin Ahmed el-Azizî (ö. h.1070)'nin *Haşiyetü'l-Fevâid el-Azizîye âlâ Şerh'il- Ğayeti'l-İbni Kasım*. c) el-Edurri (ö. h.1070)'nin *Haşiyetü'l-İbni Eçhuri*. d) Şeyh Burhaneddin İbrahim El-Birmavi (ö. h.1106)'nin *Haşiyetü'l-Birmavialâşerhi'l-Ğaye* e) İbrahim el-Bâcûrî (ö. h.1277)'nin *Haşiyetü'l-Bâcûrî* 4- Muhammed Şirbinî el-Hatîb (ö. h.977)'nin *El-İkna' fi Hal EلفazEbiŞuca'*. Bunu üzerine Şeyh Süleyman el-Buceyrimi (ö. h.1221)'nin *Tuhfet'ul-Habib âlaŞerhi'l-Hatib*.
- 25) İbnü'l-Kâsım'ın mezhep içindeki mevkiinin Mâlik'ten hemen sonra geldiğinin kabul edilmesinin ve dolayısıyla onun görüşlerini içeren en önemli metin sıfatıyla *el-Müdevvene*'nin bütün Mâlikî çevreleri tarafından benimsenmesinin ardından bu eser üzerine İbnü'l-Cellâb, İbn Ebû Zemenîn, Lahmî, Mâzerî, İbnEbûZeyd, Berâzî ve Kâdî İyâz gibi önde gelen çok sayıda Mâlikî fakih tarafından şerh, ihtisar, ta'lik ve nazım türü birçok çalışma yapılmıştır.

Akaid alanında ise ilk eserler tarihî süreç ve problemlerin tezâhürüne paralel geliştiğinden eserlerin konuları da Allah'ın sıfatları, kader, imâmet gibi hususlardan oluşmaktadır. Bunlar da daha ziyade temel çizgiden sapmalara karşı doğru inancın temellendirilmesini amaçladıklarından eserlerin hususiyetleri arasında karşı görüş sahiplerine cevap verme ve İslâmın savunulması öncelikli mesele olmuştur. Sistemli akâid kitaplarının yazımı ise daha ziyade Sünnî mezhep imamlarının ortaya çıkışından sonraya tekabül etmektedir.²⁶

İşte belli konuları ihtivâ eden akaid ve fıkıh risâleleri, muhtasarlar ve fetva kitapları henüz mütekâmil hale gelmeyen ilmihâl kitaplarından önce ve onlarla birlikte müslümanların temel dini bilgi ihtiyacını karşılamış, daha sonraki dönemlerde de ilmihâl kitaplarının oluşumuna katkıda bulunmuşlardır.

Müctehid imamlardan sonra gelen âlimler, ellerindeki malzemeyi hem zenginleştirme hem de tetkik etme yoluna giderek, tahrîç ve tercih metotlarını kullanarak nev-i şahsına münhasır eserler meydana getirmişlerdir. Bunun yanında var olan, incelemeye tabi tutulan bilgiler, farklı bir anlatım tekniği kullanılarak sunulmuştur. İşte bu tür eserler ilmihâl kapsamında değerlendirilebilir.

Âmentü şerhlerinin inanç esaslarıyla ilgili ilmihâl bilgilerini ihtivâ eden eserler arasına girdiği söylenebilir. İbâdet ve muâmelât ile ilgili olarak da ibâdetlerin tamamı göz önünde bulundurularak yazılan eserlerin yanında yalnızca namaz, oruç veya hac ile ilgili kaleme alınmış risâlelere de rastlanmaktadır. Mev'iza, irşad ve nasihat türü eserler de ilmihâllerde yer alan ahlâk ve âdab ile ilgili konuları anlatan kitaplar arasında yer almaktadır. İşte doğrudan ilmihâl başlığı altına girmeyen bu tür eserlerin her biri ilmihâl ile amaçlanan dînî bilgiyi vermeyi hedeflemiş eserler olarak fonksiyon görmüşlerdir. Hattâ bazen bu tür eserler sonradan yeni başlıklar eklenmesiyle genişletilmiş, böylece telif türü olan ilmihâl kitaplarının oluşum süreci yaşanmıştır.²⁷

İlk dönemlerde ibadet, inanç ve ahlak konularının mecedilerek işlendiği eserlere örnek olarak, imanın şubelerini konu alan Halfmî'nin (v. 403/1012) el-Minhâc fî Şuabi'l-Îmân ve Beyhakî'nin (v.458) el-Câmi' li Şuabi'l-Îmân'ı gösterilebilir. Eserlerin içeriğinde imanın şubeleri arasında ilmihâl konularının da yer aldığı görülmektedir.

Tarihi süreç içerisinde yazılmış olan ilmihâl eserlerinde bazen ibâdet ile inanç konuları, ibâdet ve ahlâk (âdab) veya ahlâk ile inanç esaslarının bir araya geldiği görülmektedir. Meselâ Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin İhyâü Ulumi'd-dîn-adlı kitabı ilmihâl başlığı altındaki listeye girmese bile ilmihâl ile amaçlanan hedefe hitap edebilecektir. ²⁸

26) Daha geniş bilgi için bk. A. Saim Kılavuz, "Akaid", *DİA*, C. II, s. 212-216.

27) Arpağuş, s. 30.

28) Gazzâlî, İhyâ'da akâid esaslarından sonra ibâdetlerin hem zâhirî hem de bâtnî yönleri üzerinde durmuş, âdabtan genişçe bahsettikten sonra da insanı helâk edebilecek ve kurtuluşa götürecektir. Tüm İslâmî ilimleri konu edinen bu kitap, telif itibarıyla doğrudan ilmihâl başlığı altına girmese de ilmihâl ile hedeflenen hizmete eş değer fonksiyonu olmuştur.

Ebü'l-leys es-semerkandî(ö. 373,375/978)'nin Tenbîhü'l-Ğafilîn²⁹ adlı eseri de fikhî ve tasavvufî âdab konularında kaleme alınmış vaaz veya meviza türü bir eserdir. İnanç, ibâdet ve tasavvufla ilgili bölümlere yer veren bu ve buna benzer teliflerin Osmanlı döneminde hayli fazla olduğu gözden kaçmamaktadır.³⁰

İlmihâl kelimesinin ilk kullanımına, İmam Muhammed'in (ö.189) Kitabu'l-kesb adlı eserinde rastlanmaktadır. İmam Muhammed'e göre ilim öğrenmek diğer farzlardan önce gelen bir farzdır. İlim öğrenmenin farz olduğu Hz. Peygamberin 'İlim talep etmek kadın erkek her müslümana farzdır' buyruğu ile açıklanmıştır. Burada ilim ile kasd edilen "ilmu'l-hal"dir. Mükellefin üzerine farz olan ilmihâl bilgisinden maksat şudur: Her bir müslüman günlük yaşantısında lazım olan temel inanç ilkelerini ve ibadetlerin hükümlerini bilmesi gerekir. Kişinin içinde bulunduğu durumda -namaz kılmak için abdest almak gibi- kendisine gerekli olan yükümlülükleri yerine getirmek için ihtiyaç duyduğu bilgiyi öğrenmesi farzdır. Mesela ticaret yapmak isterse faizden ve fasit akitlerden kaçınacak kadar ilim öğrenmesi farzdır. Malı varsa sahip olduğu malın cinsinden nasıl zekât verileceğini bilecek kadar zekât konusunu öğrenmesi farzdır. Hacca gitmesi gerekiyorsa, hac ibadetini eda edecek kadar hacla ilgili bilgi edinmesi farzdır.³¹

İlmihâl kelimesinin ilk kullanımına, İmam Muhammed'in söz konusu eserinde rastlanmakla birlikte, adı ilmihâl olmasa da bu tarzda yazılan eserlerin ilki, Ebu'l-leys es-Semerkandî'nin namaz konusunda kaleme aldığı Mukaddimetü's-salat adlı eseri kabul edilmektedir. Yazıldığı dönemde ve daha sonrasında da etkisi devam eden bu kitap, bu tarzda eser kaleme almak isteyen kişiler için örnek teşkil etmiştir. Osmanlı ulemâsı arasında, bu eser üzerinden hareketle ve onun Anadolu insanı üzerindeki tesirini yakalayabilmek amacıyla pek çok telif, tercüme ve şerh yapıldığı görülmektedir.³²

Maverâünnehirİslâm hukukçularından Zernûcî de (v. 620/1223), eğitim ve öğretimin sistematüğünü ortaya koyduğu Ta'lîmu'l-müteallim adlı eserinde "İlmin ve fikhın mahiyeti ve fikhın üstünlüğü" konusuna ayırdığı bölümde, "ilmu'l-hal" kelimesini kullanmıştır. Bu kelimenin mana açısından, kişinin içinde bulunduğu durumda nasıl namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetlerin bilgisini gerektiriyorsa, bazen şahsın alış veriş gibi muamelat alanında bilgi sahibi olma zarureti de ihtiva ettiğini söyler.³³

Yukarıda da ifade edildiği gibi günümüzde ilmihâl kelimesi, bir müslümanın günlük yaşantısında lazım olan, bilmesi gereken temel inanç ilkelerini, namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetlerin hükümlerini ihtiva eden kitaplara verilen isim anlamında kullanılmakta-

29) Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*(Nşr. ŞerafeddinYalçkaya- Kilisli Muallim Rıfat), Beyrut 1990, C. I, s. 487; Serkis, *Mu'cemümatbuâtî'l-arabiyye*, Kahire, 1930, C. I, s. 45; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333, C. II, s. 86.

30) Arpağuş, s. 30, 31.

31) Şeybânî, Muhammed Hasan, *Kitâbu'l-Kesb*, Halep, Mektebetü'l-İslâmiyye, 1997, s. 148-149.

32) Aynacı, 147.

33) Zernûcî, *Ta'limu'l-müteallim*, thk. Mustafa Aşur, Kahire, 1986, s.27-28.

dır.³⁴ Bu takdirde bir literatür çeşidi olarak incelendiğinde, ilk dönem eserleri arasında bahsettiğimiz anlamda ilmihâl kitaplarına rastlanmamaktadır. Bunun yerine ya namaz, oruç, zekât ve hac gibi konuları müstakil olarak kaleme alınan risalelerin bulunduğu, ya da iman, ibadet ve ahlak konularının meczedilerek ele alındığı eserlerin yazıldığı görülmektedir.

İlmihâl kavramını, kişinin içinde bulunduğu zaman dilimi içerisinde sahip olması gereken bilgi çeşidi olarak ifade ettiğimizde, kişinin öncelikle iman ile ilgili hususları bilmesinin gerektiği aşikârdır. Bu nedenle başlıca akâid konuları, usûlu'd-dîn alanındaki ilmihâl bilgisi olarak değerlendirilebilir. Bu zaviyeden bakıldığında Ebû Hanife'nin el-Fıkhu'l-ekber adlı eseri, ilmihâl kelimesi geçmemekle beraber, akâid alanında ilk ilmihâl denemesi olarak kabul edilebilir.³⁵

B. Osmanlı Dönemi İlmihâl Çalışmaları:

Osmanlı öncesinde ilmihâl örnekleriyle ilgili çok az sayıda kaynağa ulaşılmakla birlikte bunlar hakkında kesin değerlendirmelerde bulunmak zordur. Bundan dolayı ilmihâlin oluşum aşamasını Osmanlı'nın kuruluşuyla başlatmak söz konusudur. Nitekim araştırmalardan elde edilen neticelere göre Osmanlı'nın kuruluşuyla birlikte bu coğrafyada halkın diliyle anlayabileceği dînî bilgiler içeren kitaplara ihtiyaç hâsıl olmuş, bu da bu dönemin ilmihâlin oluşum aşaması olarak değerlendirilmesine sebebiyet vermiştir. Daha sonraki aşamayı da ilmihâlin gelişim dönemi olarak nitelendirmek söz konusudur ki bu süreç Tanzimat'a kadar devam etmiştir. Tanzimat ve Meşrutiyet'le birlikte ilmihâlde yeni bir süreç başlamış ve değişik örnekleri verilerek bugünkü anlamıyla ilmihâl geleneğinin temelleri atılmıştır.³⁶

Bizzat "İlmihâl" kelimesinin kullanımı ile telif edilmiş esarlere işte bu yakın dönem Osmanlı eserlerinde rastlanılmaktadır. Nitekim bu konuda Yusuf Ziya Yörükân, "İlmihâl" kelimesinin ilk dönemlerden itibaren kullanıldığını fakat genel olarak fıkıhın ibadetler kısmını ihtiva verilen bir isim olarak, yalnızca Türkçe yazılan eserlerde ve son dönemlerde görüldüğünü belirtmektedir.³⁷

Osmanlı öncesinde ilmihâl kapsamına girebilecek Arapça, Farsça veya nadiren Türkçe yazılmış örnekler bulunmaktaysa da bu geleneğin Osmanlı'nın kurulmasıyla sistemli hale geldiği söylenebilir. İlmihâllerin oluşum safhasını teşkil eden eserler genelde Arapça'dan yapılan tercüme eserlerdir. Bunlar ilmihâllerin, Anadolu'da yaygınlaşmasına ve sistemli hale gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Aynı dönemlerde tercüme dışında Türkçe telif ilmihâllerin de yazılmaya başladığı görülmektedir.

34) Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 247; Kelpetin, Hatice, "İlmihâl", *DİA*, İstanbul, 2000, C. XXII, s. 139.

35) Karaman, Hayrettin, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1982, C. III, s. 134.

36) Arpağuş, 32.

37) Yusuf Ziya Yörükân, *İslâm İlm-i Hâli, AÜİFD*, Ankara 1952, C. I, s. 5.

Böylece Osmanlı kuruluş dönemlerinde doğrudan ilmihâl olarak kabul ettiğimiz eserler, daha ziyade mevcut bir eserin yeniden yazılması, tercümesi, bazı eklerle genişletilmesi veya şerh edilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Halka dînî bilginin ulaşmasını sağlayabilecek değişik isimler altında eser telifine gidilen bu süreç zengin örnekleriyle birlikte temelde kapsamlı bir değişime uğramaksızın Tanzimata kadar devam etmiştir.

Mevcut bir eseri tercüme veya şerh, ta'lik ve hâşiyelerle genişletmeye dayalı ilmihâl faaliyetleri, Osmanlı coğrafyasında yoğun bir şekilde görülmektedir. Abdurrahman b. Yûsuf Aksarayî, Mevlânâ Abdülaziz Farisî'nin *Umdetü'l-İslâm*'ını³⁸ tercüme ederken ibâdetleri nâfilelerle, îman bölümünü de âhîret hayatına dair kıyamet ve âlâmetleri, cennet ve cehennem gibi hususlarla genişletmiş ve bunlara görgü kuralları ve ferdî ve ictimâî haklar gibi mevzûları da eklemiştir. Kutbuddin İznîkî (ö. 821/1418) de Hanefî ulemâsından Ebû'l-leys es-Semerkandî (ö. 373/983)'nin *Mukaddime fi's-Salât*'ını³⁹ tercüme ederken îman, ibâdetlerin tamamı ve ahlâkî esasları ekleyerek *Kitâbü'l-Mukaddime*'yi yazmıştır ve bu eser Osmanlı da teşekkül eden ilk ilmihâl örneği olmuştur.

Ebû'l-Leyses-Semerkandî gibi, ilmihâlîn Anadolu'da yaygınlaşması ve sistemli hale gelmesine katkıda bulunan diğer müellif ve eserleri arasında şunlar sayılabilir: Ahmed b. Muhammed b. Mahmud el-Gaznevî (ö. 593/1197)'ye ait *Mukaddimetü'l-Gaznevîyye*,⁴⁰ Kemâleddin Muhammed b. Ubbad b. Melek el-Hallatî (ö. 652/1254)'nin *Telhîsu Câmii'l-*

38) Müellif *Umdetü'l-İslâm*'ı yaptığı ilâvelerle Türkçe'ye tercüme edip 950 de (1543) tamamlayarak *İmâdü'l-İslâm* adını vermiştir. Eser inanç, ibâdet ve ahlâk konularından oluşur. Osmanlı döneminde yazılan ilk Türkçe ilmihâller arasında yer alan eser, telif ağırlıklı tercümedir. Osmanlı halkının dînî kültürünün oluşmasında etkisi bulunan ve yaygın olan eserler listesinde yer almaktadır. Günümüz Türkçesine çevirisi de Mehmed Rahmi tarafından *İmâdü'l-İslâm: İslâm'ın Temel Kitabı İslâm İlmihâli* (İstanbul, ts. Sağlam yay.) adıyla yapılmıştır.

39) *Mukaddimetü Ebi'l-leys*, *Mukaddime fi'l-fıkh* gibi isimlerle de anılan bu eserin konuları arasında namazın farziyeti, su ve çeşitleri, namazın ve abdestin farzları, vâcipleri ve sünnetleri, necâset ve ondan temizlenme şekilleri gibi konular yer almaktadır. Son bölümde de sorulu cevaplı şekilde namaz ve abdestle ilgili bazı meseleler ele alınıp incelenmektedir. Eser özellikle Osmanlı coğrafyasında teşekkül edecek ilmihâllere kaynaklık etmesi açısından önem arz etmektedir. Eserin çok sayıda el yazma nüshası tesbit edilmiş, üzerine yapılmış pek çok şerh ve hâşiyenin yanında Türkçe tercümeleri de bulunmaktadır. Kutbuddin İznîkî (ö. 821/1418) nin telif ağırlıklı *Kitâbü'l-mukaddime*'si bunların en önemlileri arasında bulunmaktadır ve Türkçe ilmihâl geleneğinin öncüleri arasında yer almaktadır. Diğer önemli bir şerh de Muslihuddin Mustafa Karamânî (ö. 809/1406)'nin *et-Tavzîh* isimli Arapça eseridir. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1795; Taşköprüzâde, *Şekâik*, s. 212; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 391; Arpağuş, 45-46; Üstünova, Kerime, *Kutbeddin İznîkî Mukaddime*, Bursa 2003; Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001, 86-93.

40) İbadetler konusunda muhtasar bir eserdir. 8 babtan oluşmuştur. Bahsettiği konular arasında farzlar, vâcipler, sünnetler, edepler, ilim talebi, istincânın fazileti, misvak, abdestin fazileti, farz namazın fazileti, zekâtın fazileti, ramazan ayının fazileti, ilim ve amel gibi konular vardır. Bu eser üzerine Ebû'l-bekâ Muhammed b. Ahmed b. ez-ziyâ el-kureşî (ö. 852/1148)'nin *ez-ziyâü'l-Ma'nevî 'alâ Mukaddimetü'l-Gaznevîyye* isimli bir şerhi vardır. Ayrıca Ahmed b. Hasan el-Kefevî'nin, *Fethu'l-Azîzî'l-Ganî fî Şerhi Mukaddimetü'l-Gaznevîsi* ile Ebû Bekir Seyfî'l-Hak b. Muslihuddin Bosnevî et-Travnîkî'nin *Nûrî'n-Nebevî*'sini saymak mümkündür.

kebîr,⁴¹ Zeynüddin Muhammed b. Ebubekir b. Abdulmuhsin er-Râzî (ö. 666/1268)'nin Tuhfetü'l-mülûk,⁴² Saidüddîn Fergânî (ö. 699/1300)'nin Menâhicü'l-İbâdile'l-me'âd adlı muhtasar Farsça eseri,⁴³ Muhammed b. Muhammed Seditüddin el-Kaşgari (ö. 705/1305)'nin Münyetü'l-Musallî,⁴⁴ Tâhir b. İslâm b. Kasım b. Ahmed el-Ensârî el-Harezmî (ö. 771/1369)'ye ait Cevâhirü'l-fıkhfi'l-İbâdât,⁴⁵ Hasan b. Ali el-Hanefî'ye ait Risâle fi'l-Fıkhâlâ mezhebi Ebî Hanîfe, Ganim b. Muhammed el-bağdadî (ö. 1030/1621)'nin Hısnü'l-İslâm'ı,⁴⁶ Endülüslü âlim İbn Âşir el-Fâsî (ö. 1040/1631)'nin el-Mürşidü'l-Mu'în 'ale'z-Zarûrimin 'Ulûmi'd-Dîn'i,⁴⁷ Molla Fenarî⁴⁸ (ö. 834/1431)'ye ait Mürşidü'l-Musallî ile Risâletü's-Salâtiyye ve Şurûtu's-Salât risâlesi, Hasan b. Ammar Şurunbulâlî (ö. 1069/1658)'ye ait Nûrî'l-İzâh ve Necâtü'l-Ervâh,⁴⁹ Mevlâ Şükruallah

- 41) İmam Muhammed'in eseri üzerine yaptığı bir telhistir. Eser üzerine yazılmış birçok şerh bulunmaktadır. Ali b. Balaban el-Fârisî (ö. 739/1339), Tefâzânî (ö. 792/1390), Ekmelüddîn el-Babertî (ö.786/1384), Molla Fenarî, Ebu'l-İsme Mesud b. Muhammed el-Gucdevânî, Allâme Herevî (ö. 830/1427), şârihleri arasında yer almaktadır. Bunlar içinde özellikle Molla Fenarî'nin*ŞerhuTelhîsiCâmi'i'l-Kebîr* adıyla Arapça olarak yazdığı şerh Anadolu'daki ilmihâl geleneğinin başlamasında katkıda bulunan eserler arasında yer almaktadır ve ele aldığı namaz, zekât ve yeminle ilgili hususlarda konuları enine boyuna tartışarak açıklama yoluna gittiğinden oldukça başarılı kabul edilmektedir. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü z-zunûn*, C. I, s. 473.
- 42) Bu muhtasar on baktan meydana gelip üzerine yapılmış birçok şerh bulunmaktadır. Ebü'l-Leys Muharrem b. Muhammed ez-Zeylaî (ö. 1000/1592)'nin*Hedîyyetü's-Sülûk* şerhi bunlardan biridir. Birçok yazma ve matbû nüshaları bulunmaktadır. İbnMelekkâde (ö. 854/1450)'nin Arapça olarak kaleme aldığı *ŞerhuTuhfetü'l-Mülûk* isimli eseri de birçok defa basılmıştır. Ebü Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed Aynî'nin (ö. 855/1451) *Minhatü's-Süluk Şerh'Tuhfetü'l-Mülûk* isimli şerhi de bulunmaktadır.
- 43) Eser üç bölümden oluşmuştur. Birinci kısımda üç bölüm halinde İslâm akaidiyle ilgili konular anlatılmaktadır. İkinci bölümde İslâm ın erkânı ve beş esası üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölümde de tasavvufî ahlâk konularına yer verilmiştir. Eserin *Medâricü'l-İ'tikâd* adıyla Ebü l-fazl Muhammed b. İdrîs-i Bitlisî tarafından Osmanlı Türkçe'sine yapılmış çevirisi bulunmaktadır.
- 44) Namaza dair olup, Hanefîler arasında bilinen yaygın bir eserdir, yurt içinde ve dışında matbû birçok nüshaları yanında şerhleri de bulunmaktadır. İbrahim b. Muhammed Halebî (ö. 956/1549), *Halebî Kebîr* diye meşhur olan *Gunyetü'l-Mütemellî fi Şerhi Münyeti'l-Musallî* isimli şerhi vardır. Daha sonra bu şerhini öğrenciler için ihtisar ederek *MuhtasaruGunyeti'l-Mütemellî* ismini vermiş ve bu da *Halebî Sağîr* diye şöhret bulmuştur. Her iki eser de Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.
- 45) İsbât-ı vâcib, tevhid, tahâret, namaz, müridin âdabı gibi konulardan müteşekkil on baktan oluşmuş bir eserdir.
- 46) Elfâz-ı küfür, akaid ve ahkâm konularını içeren muhtasar bir eserdir.
- 47) Mâlikî mezhebine dair üç yüz on dört beyitlik manzum bir eserdir. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümü Eş'arî mezhebine göre akaid, ikinci bölüm Malikî mezhebine göre ibâdet, üçüncü bölümde Cüneyd-i Bağdadî ye göre tasavvuf ve ahlâk konularını içermektedir. Çok sayıda şerh ve hâşiyesi bulunan eserin birçok baskısı yapılmıştır.
- 48) Molla Fenarî'nin, Osmanlı döneminde ilmihâlin yaygınlaşmasına önemli katkıları olmuştur. Hayatı hakkında bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü z-Zunûn*, C. II, s. 1655.
- 49) Müellif yine kendisi bu iki eserini şerh ederek birine *Merâkî'l-Felâh* diğeri de İmdâdü'l-Fettâh adını vermiştir. Namaz ve oruçla ilgili olan *Nûrî'l-İzâh'a* Ebü'z-Zeyd eş-Şiblî zekât ve hac bahis-

b. Ahmed (ö. 864/1460)'in Menhecü'r-Reşâd'ı,⁵⁰ İbn Hümam (ö. 861/1475)'a ait Zâdü'l-Fakîr.⁵¹

İsimlerini burada tam sayamadığımız bütün bu ve buna benzer âlimlerin eserleri sayesinde ilmihâl geleneği sistemleşme ve oluşma aşamasını tamamlayarak ardından gelen örneklerle de gelişmeye devam etmiştir.⁵² Osmanlı dönemi Anadolu coğrafyasında ilmihâl, oluşum ve sistemleşme sürecini bu şekilde yaşarken, diğer coğrafyalarda da telif edilmiş ilmihâl örneklerine rastlanmaktadır. Meselâ XII. veya XIII. yüzyılda Ebû Nasır b. Tâhir b. Muhammed es-Serahsî tarafından Harezmi Türkçesiyle yazılıp günümüze ancak bir kaç sahifesi gelebilmiş "Güzîde" isimli eser buna örnek verilebilir.⁵³ Bundan başka I. Murad (ö. 791-1389) devrine ait olduğu düşünülen Kitâbu'l-gunye isimli Hanefî fıkhı üzere kaleme alınmış olan eser bugünkü mevcut bilgilere göre Türkçe ilmihâl geleneğinin ilk örneklerinden kabul edilmektedir. Bu ilmihâller dışında Farsça ilmihâl örneklerine de rastlanmaktadır. Bunlar arasında XII. yüzyılın ortalarında adı bilinmeyen bir müellif tarafından yazılıp Şam atabeyine sunulan Bahrü l-Fevâid adında bir ilmihâl kitabı bulunmaktadır. Keza Ahi Evren Şeyh Nasriddün Mahmud(ö. 660/1262)'un Menâhîcüs-Seyfiyye adındaki Şâfiî fıkhı üzere kaleme aldığı eseri de ilmihâl geleneğinin yayılmasına katkıda bulunan eserler arasında sayılır. Ancak söz konusu ilmihâllerin de şerh veya yeniden ele alınma şeklinde geliştiğini söylemek gerekir. Nitekim Risâletü'l-İslâm, Şir'atü'l-İslâm'ın tercümesi veya tercüme-telif karışımını oluştururken, Kitâb-ı Güzîde de kendinden önceki bir çalışmanın yeniden kaleme alınmış halidir.⁵⁴

Oluşum döneminde yazılmış eserler üzerine yapılan çalışmalar gelişim döneminin ilk ilmihal örnekleri sayılır. Bu tür çalışmalar büyük bir yekûn tutmakla birlikte bunların dışında müstakil eserlerden de bahsetmek mümkündür. Kaşgarî(ö. 705/1305)'ninMünyetü'l-

lerini ekleyerek *Miftâhu Şerhi Nûri'l-İzâh* adını vermiştir. Ahmed Tahtavî (ö. 1231/1816)'nin de *Merâki'l-Felâh Şerhi Nûri'l-İzâh* isimli hâşiyesi vardır ve birçok defa basılmıştır. A. Fikri Yavuz tarafından *Nurul İzah ve Tercümesi* adıyla günümüz Türkçesine çevrilerek basılmıştır. İbn Âbidîn-zâde de (ö. 1306/1889) *Mi'râcu'l-Felâh* isimli bir şerh yazmıştır. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, C. II, 1982;Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, C. III, s. 265-66;Serkis, *Mu'cemüMatbuâtü'l-Arabiyye*, C. I, s. 1118.

50) Farsça muhtasar on iki babtan müretteb bir eserdir. Fatih Sultan Mehmed için telif edilmiştir. Konuları arasında tevhid, şartları, rükünleri, beş vakit namaz, farzları ve vacipleri, oruç, Allah ın isimleri, Allah'ın dostları, hac ve umre, tabiûn gibi konular vardır.

51) Hanefî fıkhı üzere namazla ilgili olarak kaleme alınmış bir ihtisardır. Birçok şerhi bulunmaktadır. En önemlileri arasında Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî (ö. 1004/1595)'nin *Îânetü'l-Hakîlizâdi'l-fakîr* ve Ahmed b. İbrahim et-Tunus'nin *İsafü'l-Mevlâ'l-Kadîr ŞerhuZâdi'l-Kadîr*'i sayılabilir.

52) Bk. Cici, s. 108-117.

53) Bu eser Mehmed b. Bâlî tarafından *Kitâb-ı Güzîde* ismiyle XIV. yüzyıl Anadolu Türkçe'sine aktarılmıştır. Bk. Tekin, Şinasi, *Mehemmed bin Bâlî'nin Eski Anadolu Türkçesine Aktardığı Güzîde Adlı Eserin Harezmi Türkçesindeki Aşl*, *Journal of Turkish Studies, TB Araştırmaları*, 1991, C. XV, s. 414-415.

54) Arpaguş, s. 33.

Musallî ve Gunyetü'l-Mübtedî isimli eseri üzerine Halebî(ö. 956/1549)'nin Halebî Kebîr diye meşhur olan "Gunyetü'l-Mütemellî fi Şerhi Münyeti'l-Musallî" şerhi ile bunu öğ-renciler için ihtisar ettiği "MuhtasaruGunyeti'l-Mütemellî" ve "Halebî Sağır" diye şöhret bulmuş şerhi önceki dönemden devam eden eserlerdir. Söz konusu şerhler başta med-reseler olmak üzere Osmanlı havzasında oldukça yaygın ve etkin olmuş ve üzerine bir-çok çalışma yapılmıştır. Yine Lutfi Paşa(ö. 971/1563)'nın⁵⁵ Zübdetü'l-Mesâil fi'l-İ'tikad ve'l-İbâdât adlı Arapça eseri ile Tuhfetü't-Tâlibîn isminde Türkçe îman ve ibâdetlerle ilgili eserleri de bulunmaktadır. Ayrıca müellifin ilmihâl muhtevâlî sayılabilecek kitapları arasında Tenbîhü'l-Âkılîn ve Te'kîdü'l-Ğâfilîn eseri ile Sual ve Cevap isimindeki Türkçe risâleleri de bulunmaktadır.⁵⁶

Bunlardan başka ilmihâl edebiyatının gelişim döneminde çok sayıda önemli eser kaleme alınmıştır. Mehmed b. Pîr Ali Birgivi(ö. 981/1573)'nin⁵⁷ Vasiyyetnâme'si yakın zamanlara kadar etkinliğini sürdürmüş ve birçok şerh ve hâşiyesi bulunan ilmihâldir. Arapça yazılmış olup sonradan bizzat müellif tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Eser özellikle halk, kadınlar ve çocuklar arasında çok etkili ve faydalı olmuştur. Çocukları ve akrabalarına vasiyet zımında kaleme alınan eser itikad, ibâdet ve ahlâk konularını içermektedir. Anadolu insanının dînî kültür ve sosyal hayatında önemli bir yer işgal etmiş ve toplu bir ilmihâl niteliği taşıdığından oldukça rağbet görmüştür. Kitap matbû dînî eserler listesinde ilk olma niteliğine sahiptir. Anadolu da manzum olarak yazılmış nüshaları da bulunmaktadır. Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fi Şerhi l-vasiyyeti l-muhammediyye, Birgivi'nin Vasiyetnamesinin pek çok şerhinden en meşhur olanıdır. Kadızâde Ahmed b. Muhammed Emin İslâmbolî (ö. 1197/1783) tarafından kaleme alınmıştır. Eser oldukça yaygın olduğundan bilgisayar kütüphane kayıtlarında yetmiş küsur nüshasına tesadüf edilmektedir. Mütөөddit defalar basılan eser Türkiye'deki matbûdî eserler listesinde Birgivi'nin Vasiyetnâmesinden sonra ikinci sırayı alır.⁵⁸

Vecdî Ahmed Efendi (ö. 1070/1660)'nin on bab ve yetmiş üç fasıldan oluşan Türkçe Zübdetü'l-keîâm fîmâyâtâcüileyhi'l-hassive'l-âm isminde ibâdet ve ahlâk konularını içeren eseri de bu dönem ilmihâlleri arasında bulunmaktadır. Hanefî ulemâsından Şurunbulâlî(ö. 1069/1659)'nin Nûru'l-izâh isimli, namaz ve oruç ile ilgili eserine Ebû Zeyd Şiblî de hac ve zekât kısımlarını eklemiştir. Tahtavî (ö. 1231/1816)'nin ve İbn Abdinzâde (ö. 1306/1889)'nin de söz konusu eserler üzerine yazdıkları şerhler bulunmaktadır.

55) Bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, C. III, s. 132-134; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, C. II, s. 904.

56) Arpağuş, s. 34,35.

57) Eser, Musa Duman tarafından neşredilmiştir (İstanbul 2000). Geniş bilgi için bk. Birinci, Ali, *Birgivi Risâlesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?*, Türk Yurdu, C. XVI, s. 13-14 ;Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, C. II, s. 953; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, C. II, s. 50.

58) Eser, A. Faruk Meyan tarafından *Birgivi Vasiyetnâmesi (Kadızâde Şerhi)* adıyla günümüz Türkçesine çevrilmiştir (İstanbul 1977).

Keza, Kadızâdeler hareketinin önemli temsilcileri arasında bulunan Mehmed Üstüvanî(ö.1072/1662)'nin vaazlarının kaleme alınmasından oluşan risâlesi de⁵⁹ bu dönem ilmihâlleri arasında yer almaktadır. Bu dönemde telif edilen ilmihâl hükmündeki eserler arasında el-Külliyat müellifi Ebü l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684)'nin Tuhfetü'ş-Şâhân⁶⁰ isimli ilmihâli ile İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725)'nin⁶¹ Tuhfe-i Halîliye'si de yer almaktadır.

Müellifi tam olarak tesbit edilemeyen ve eldeki mevcut bilgilere göre ilmihâl kelimesinin geçtiği ilk eser niteliğinde olan meşhur Mızraklı İlmihâl, günümüze kadar etkinliğini sürdüren bir ilmihâldir. XVI. yüzyıldan sonra yazıldığı düşünülen Mızraklı İlmihâl'e ait Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar nr.1164 de kayıtlı bulunan nüshada müellifle ilgili "Mızraklı Efendi" kaydına rastlandığı ifade edilmektedir.⁶² Osmanlı toplumunda çok okunmuş ilmihâl kitaplarının başında gelen Mızraklı İlmihâl yalnız okunmakla kalmayıp aynı zamanda ezberlenmiş, hattâ yaygın eğitim dışında İstanbul, Rumeli ve Anadolu da sıbyan mektepleri gibi örgün eğitim kurumlarında da din bilgisine başlangıç kitabı olarak okutulmuştur. Konuları arasında abdest, gusül, teyemmüm, namaz, oruç, hac, peygamberlerin sıfatları, îmanla ilgili hususlar, meleklere ve kitaplara îman, Allah ın sıfatları, elli dört farz, ahkâm-ı şer'iyye, îman-islâm-ihlas, küfür ve şirk gibi hususlar vardır. Etkinliği günümüze kadar devam etmiş olan bu eser İsmail Kara tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiştir.⁶³ Mızraklı İlmihâl'insıbyan mekteplerinde camilerde, köy odalarında ve evlerde yaygın olarak okunması sebebiyle halkın din anlayışında çok büyük etkisi olduğu kabul edilmektedir. Bu yüzden modernleşme döneminde adı zikredilerek tenkit ve tartışmalara konu edilmiştir.

Nesir dışında manzum olarak kaleme alınan ilmihâl kitapları da olmuştur. Türk Edebiyatında Manzum İlmihallerle ilgili yaptığı çalışmasında Harun Kırkıl, bu konuda Devletioğlu Yusuf'a ait Vikâyename,⁶⁴ Mustafa b. Yusuf Halil'e ait Ravzatü'l-îmân,⁶⁵ Ali

59) Bir nüshası Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, nr. 43 te kayıtlıdır.

60) Padişahın isteği üzerine kaleme alınmıştır. Birçok yazma nüshası yanında matbu nüshaları da bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, s. 230; Kılıç, Hulusî, "Ebü'l-bekâ el-Kefevî", *DİA*, C. X, s. 298; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, C. I, s. 251.

61) Bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, s. 29.

62) Arpaguş, s. 52.

63) Kara, İsmail, *Mızraklı İlmihâl*, İstanbul, 2001.

64) Tâciüşşeri'â Mahmud b. Ahmed b. Ubeydillah el-Mahbûbî tarafından kaleme alınan *Vikâyetü'r-rivâye fi Mesaili'l-Hidâye* adlı eserin tercümesidir. Bu eser, eldeki bilgilere göre Anadolu Türkçesine kazandırılan ilk manzum ilmihal olması hasebiyle önem arz etmektedir. Eserin, Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi böl. No: 4439, Beşir Ağa, no: 71, Ankara Milli Ktpno: A94, British Museum no: 166 gibi nüshaları bulunmaktadır.

65) Eserin Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 6323 no: kayıtlı olan nüsha ise 1b-33a sayfaları arasındadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı nüshası ise Emanet Hazinesi no: 1486, 23b-76a sayfaları arasındadır.

Efendi'ye ait Manzûm ilmihâl,⁶⁶ Vidinli Sadi Efendi'ye ait Manzûmefî'l-İlmi'l-hâl gibi isimlerini saydığı bazı manzum eserlerin kısa tanıtımlarını yapmaktadır.⁶⁷ Bundan başka müellifi belli olan veya olmayan Manzûme-i Elli Dört Farz, Manzûme-i Otuz İki Farz, Manzûme-i Farz ve Sünnet, Manzûme-i Ferâiz, Manzûme-i Fıkh vb adlarla çok sayıda manzûm eserler dekütüphâne kayıtlarında göze çarpmaktadır.⁶⁸

İbrahim Hakki Erzurûmî⁶⁹ (ö. 1194/1780)'ye ait "Hudâ rabbim nebim hakkâ Muhammed'dir Resûlullah/Hem İslâm dînidir dînim kitâbımdır kelâmullah" beytiyle başlayan küçük hacimli risalesi de bu dönemde yazılan ve nazım türü ilmihâl kategorisinde sayılabilecek bir eserdir.⁷⁰ Gaybî'nin eserleri arasında da zikredilen ancak Gaybî'ye ait divan nüshalarının hiçbirinde yer almayan elli iki beyitlik bu manzum ilmihâl, Erzurumlu İbrahim Hakki'nin Mârifetnâme'sinde "Hakki" mahlasıyla 116 beyit halinde yer almaktadır.⁷¹ Bu da manzumenin Gaybî'ye aidiyetini şüpheli hale getirmektedir.⁷²

Nazmu'l-hilafiyât şerhi Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî (v.537/1142)'ye ait olup 504/1110 yılında Arapça ve manzum olarak kaleme alınmıştır. Eser hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan ama yaşadığı bu dönemde Hama kadısı olduğu zikredilen, İbrahim b. Mustafa b. Alişir el-Melifdevi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Fıkıh alanında yazılmış bu manzum eserin konusu hilafiyattır.⁷³

Yine Zâhiruddin Muhammed Bâbü Mirza'nın (v. 937/ 1530) oğullarına ithafen kaleme aldığı Mübeyyen Der Fıkh adlı eser, dil olarak Türkçe'nin kullanıldığı Mesnevî türü bir manzum ilmihâl çalışmasıdır. 148 928/1522 tarihinde kaleme alınan kitap iman, namaz, zekât, oruç ve hac olmak üzere beş kitaptan oluşmaktadır. Muhtevanın tespitinde diğer ilmihâllerde kullanılan hadislerin manasından hareket edildiği görülmektedir.

66) Müellifi hakkında pek bilgi bulunmayan bu eser iman ve İslâm'ın şartlarını konu edindir. Eserin Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş bölümü nr: 681 de bir nüshası bulunmaktadır.

67) Bk. Kırkıl, Harun, "Türk Edebiyatında Manzum İlmihal ve Fıkıh Kitapları ile Son Devre Ait Manzum Bir İlmihal: Manastırlı Mehmet Rifat Bey ve Manzum İlmihali", *İslâm Huk. Araşt. Dergisi*, 2006, S. 7, s. 433-476.

68) Türkiye kütüphanelerinde bulunan manzum fıkıh eserleriyle ilgili örnek bir liste için bkz. Kırkıl, s. 442-444.

69) Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Revnakoğlu, C. Server, *Erzurumlu İbrahim Hakki ve Mârifetnâmesi İstanbul* 1961, s. 7-11; Çağrıncı, Mustafa, "İbrahim Hakki Erzurûmî", *DİA*, İstanbul 1994, C. XXI, s. 305; Diclehan, Şâkir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakki*, İstanbul 1980, s. 12; Altıntaş, Hayrani, *Erzurumlu İbrahim Hakki* (MEB. Yayınları) İstanbul 1997, s.21.

70) Bu manzum risâlenin çok sayıda el yazma nüshası bulunmaktadır: Sül. Kütüp., Halet Ef. Böl., No: 782/7; Sül. Kütüp., Halet M. Efendi Böl., No: 6292/20.

71) Bk. Kemikli, Bilal, "Popüler Dinî Kültüre Dâir Bir Manzûme ve Üç Şâir", *İslâmî Araştırmalar*, Ankara, 2001, S. 3-4, C. XIV, s. 492-500.

72) Bk. Kemikli, Bilal, "Sun'ullah Gaybî", *DİA*, C. XXXVII, s. 533.

73) Eser Azmi Bilgin tarafından transkript edilmiş ve yayımlanmıştır. Bak. Bilgin, Azmi, *Nazmu'l-Hilafiyat Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

C. Tanzimattan Günümüze Kadarki Dönemde İlmihâl Çalışmaları:

İlmihâl'in oluşum ve gelişim döneminden sonra Tanzimat ve Meşrutiyet'le birlikte yeni bir süreç başlamış ve değişik örnekleri verilerek bugünkü anlamıyla ilmihâl geleneğinin temelleri atılmıştır. Eğitim ve öğretimde köklü değişimlerin yaşanması, yeni okulların açılması ve matbaanın da etkisiyle artık değişim aşamasına girilmiş ve bundan sonra yeni bir ilmihâl dili geliştirilerek öncekilere göre nispeten farklı eserler yazılmaya başlamıştır.

Modern okulların açılmasıyla birlikte ilmihâl türü eser yazımının yaygınlaştığı ve önceki dönemlere göre muhteva açısından değişime uğradığı görülmektedir. Resmî anlamdaki modernleşme süreci olan Tanzimattan sonra açılan mekteplerdeki din dersi ihtiyacı ile ilmihâl kitaplarında belli bir tekâmül seyri takip edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde açılan yeni mekteplerdeki ders kitabı ihtiyacı, eskileri tekrar eden mevcut kitapların yerine, çocuk ve gençlerin durumu ve hayal dünyasını dikkate alan ve güncel ihtiyacı karşılayan yenilerinin yazılması zaruretini ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, ibtidâîler ile rüşdiye programlarında okutulan Birgivî'nin Vasiyyetnâme'si gibi eski bazı eserlerden bu dönemde de vazgeçilmediği görülmektedir.

Bu dönemlerde değişik tarz ve üslûpta yeni ilmihâllerin telif edildiği görülmektedir. Bunlar arasında Hüseyin Remzi'nin (ö.1314/1897) İlmihâl'ini, İbn Âbidinzâde'nin el-Hediyetü'l-'Alâiyye'sini, Abdülhamid b. Mustafa Reşid'in Zübde-i İlmihâl'ini (İstanbul 1305)⁷⁴, Süleyman Paşa (ö.1308/1891)'nın İlmihâl-i Kebîr (İstanbul 1305)⁷⁵ ile İlmihâl-i Sağîr'ini (İstanbul 1305), Süleyman Âşir'in Tuhfetü'l-'Etfâl'ini (İstanbul 1306)⁷⁶, Mustafa Bey'in Telhîsü'l-Mülâhhas (İstanbul 1310), Mülâhhas İlmihâl (İstanbul 1310) ile Mufassal İlmihâl'ini (İstanbul 1314)⁷⁷, Oflu Mehmed Emin Efendi'nin Necâtü'l-Mü'minîn'ini (İstanbul 1308), Ahmed Ziyaeddin'in Vesîletü'n-Necât'ını (İstanbul 1313)⁷⁸, Mehmed Zihni Efendi'nin, Ni'met-i İslâm'ını (İstanbul 1316)⁷⁹, İmamzâde Esad Efendi (ö.1267/

74) Konularını maddeler halinde ve seciyeli olarak anlatan eser, otuz iki farz ve elli dört farz ile başlamakta ve şu mevzulara yer vermektedir: Namaz ve abdestle ilgili meseleler, Kur'an'da ismi geçen peygamberler, kabirde sual olunacak sorular, îmanın aslı, rûknü, zâtı ve subûtü sıfatlar, Ehl-i Sünnetin silsilesi, oruç tutmanın şartları, ahkâm-ı şer'iyyedir.

75) Bu İlmihâl, Daruşşafaka da okutulmak üzere Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslâmiye tarafından seçilmiştir. İman esasları ve ibâdetlerden bahseden eser, 1300/1882 yılında kaleme alınmıştır.

76) Eser Bahriye Askerî Rüşdiyesinde okutulmak üzere okulun hocası tarafından kaleme alınmıştır.

77) II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) ibtidâîlerde okunmak üzere telif edilmiştir. *Tehîsü'l-Mülâhhas ibtidâîlerin*, *Mülâhhas İlmihâl* 3, *Mufassal İlmihâl* de 4. sınıflarında okutulmak üzere telif edilmişlerdir.

78) Eser askerî okullarda okutulmak üzere okul müfredatına uygun olarak birinci, ikinci ders şeklinde kaleme alınmıştır. Müellif kitabına önce ilmihâl'in tarifıyla başlamış, daha sonra şeriat, mezheb, icmâlî ve tafsilî İman, Allah a îman, Allah ın sıfatları, ef'âl-i mükellefin, edille-i şer'iyye, İslâm'ın şartları, tahâret, namaz, zekât, oruç, hac, cihad, şehidlik, ulu'l emre itaatın vücubiyeti gibi konuları incelemiştir.

79) Rüşdiye mekteplerinde ve idadîlerde okutulan kitapta konular sınıflara göre risâleler halinde 3 bölümde tanzim edilmiştir. 1. bölümde inanç esasları 2. bölümde ibâdetler müstakil risâleler halinde, son bölümde de muâmelât konuları işlenmiştir.

1851)'nin Dürri-i Yektâ'sını (İstanbul 1320)⁸⁰, Mesud Mahmud'un Muhtasar İlmihâl'ini (İstanbul 1324)⁸¹, İskilipli Mehmed Âtîfın, İslâm Yolu Yeni İlmihâl'ini (İstanbul 1338), Halim Sabit Şibay (ö.1946)'ın Amelî İlmihâl'ini⁸² sayabiliriz.

İlmihâl kitaplarında 1332/1914 yılından itibaren, Nazım İçsel'in Ma'lûmât-ı Dîniyye'si (İstanbul 1331), Hafız Nuri'nin Amelî Ma'lûmat-ı Dîniyye'si (İstanbul 1332), Muallim Hafız Ersed'in Muvazzah Ma'lûmât-ı Dîniyye'si (İstanbul 1335), Ahmed Ziyaeddin'in Ma'lûmât-ı Dîniyye'si (İstanbul 1338), Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin Ma'lûmât-ı Dîniyyesi gibi eserlerde mâlumât-ı dîniyyeismi kullanılmaya başlamıştır.⁸³

II. Meşrutiyetle hızlanan ilmihâl telifi, günümüze kadar değişik tarzdaki örnekleriyle devam etmiştir. Bu örnekler arasında da Ahmed Hamdi Akseki'nin Dînî Dersler'i (İstanbul 1919) ile İslâm Dini (Ankara 1933),⁸⁴ Numan Kurtulmuş'un, Yeni Amentü Şerhi (İstanbul 1943), Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslâm İlmihâli (İstanbul 1947), Mustafa Asım Köksal'ın, İlmihâl'i (Ankara 1954), Ali Fikri Yavuz'un, Geniş İslâm İlmihâli-İslâm Fıkhı ve Hukuku (İstanbul 1977), Süleyman Ateş'in, Muhtasar İslâm İlmihâli (Ankara 1975) ile Yeni İslâm İlmihâli (Ankara 1979), Celal Yıldırım'ın, Hanefî ve Şâfiî Mezheplerine Göre Büyük İlmihâl'i (İstanbul 1976) ile Hamdi Döndüren'in, Delilleriyle İslâm İlmihâli (İstanbul 1991) gibi eserleri saymak mümkündür.

80) Rüşdiyelerin tesisi sırasında rüşdiye ve sıbyan mekteplerine tayin edilen müellifin kaleme aldığı bu eser, kız ve erkek rüşdiyelerinde, kız sanayi mekteplerinde, sultanilerde, idadîyelerde ulûmidîniyye ders kitabı olarak okutulmuştur. Müellif yine kendi eserini şerhederek *Dürri-i Yektâ Şerhi* adını vermiştir. Birçok baskısı vardır. A. Reşit Avanoğlu ve A. Faruk Meyan tarafından *Dürri-i Yektâ Şerhi: Dinde Seçme İnciler*, İstanbul 1971 adıyla günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Müellifle ilgili geniş bilgi için bk. Cici, Recep, İmamzâde Esad Efendi, *DİA*, C. XXII, s. 211.

81) Bahçe Saray Rüşdiyesi muallimi olan Mahmud Mesud Usûl-i Akaid-i İslâmiye isminde bir eser telif etmiş ve bunu yedi sekiz sene tedit ederek mekteplerin ihtiyacını karşılamış ve bu zaman zarfında eserini ibtidâî ve rüşdiyelerde okunacak hale getirmiştir. Çocukların anlayacakları şekilde taksim ettiği risâlelerinin isimleri şöyledir: *Mebâdi-i İlmihâl*, *Muhtasar İlmihâl*, *İlmihâl-i Sagır*, *İlmihâl-i Kebîr*, *Mufasssal İlmihâl*. Bunlar sırasıyla idadîlerin üç yılında rüşdiyelerin de bir ve ikinci sınıflarında okutulmaya müsaittir. Bundan dolayı eserlerde çocukların aklında kalmasını kolaylaştırmak amacıyla her dersin sonuna konuyla ilgili sorular eklenmiştir. Pedagojik gayret içinde telif edilmiş olan eserde diğer ilmihâllerden farklı bir üslûp takip edilerek konular sade bir üslûpla sorulan sualler ve cevapları şeklinde sunulmuştur.

82) Eser, ibtidâîlerin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarında okutulmak üzere 1329/1913 te üç kitap halinde hazırlanmıştır ve dönemin Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından nakdî olarak da ödüllendirilmiştir. Kitabın en önemli özelliği öğretmen ve öğrenciyi de düşünerek kaleme alınmasıdır. Geniş bilgi için bk. "*Amelî İlmihâl Mektepler İçin Kabul Edilmiştir*", *Sırât-ı Müstakîm*, C. V, S. 114, s. 177.

83) Arpağuş, s. 38.

84) Evkaf umum müdürlüğü tarafından 1933 te basılan eser yeni harflerle dînî konuları anlatma ihtiyacını karşılama ve imam ve hatiblerin ihtiyacı göz önünde bulundurularak kaleme alınmıştır. 1950 yılından itibaren de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basılmaya başlayan eser, 1951 yılından itibaren açılmaya başlayan imam-hatip liselerinin müfredat programlarına uygun görülerek ders kitabı olarak belirlenmiştir. Kitapta konular dört ana başlık altında incelenmiş, birinci bölümde dinler ve mezhepler hakkında umumî bilgiler verilmiş, ikinci bölümde iman ve inanç esasları, üçüncü bölümde ibâdetler, dördüncü bölümde de ahlâkî esaslar üzerinde durulmuştur.

Cumhuriyet devri ilmihâlleri, genellikle temel kaynaklara dayanan ve öncekilere göre oldukça ileri sayılabilecek seviyede bulunan eserlerdir. Bunların bir kısmında dua, vaaz ve irşad mahiyetinde bölümler de yer almakla birlikte büyük çoğunluğu sadece inanç, ibâdet, ahlâk ve günlük yaşayış bilgilerini ihtivâ eder. Bunlardan Ahmed Hamdi Akseki'nin İslâm Dini ile Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslâm İlmihâli 1980'li yıllara kadar çok basılıp okunmuş, daha sonra yazılan ilmihâllere de örnek teşkil etmiştir. Ahmet Debbağoğlu (Tabakaoğlu) ile İsmail Kara'nın hazırladığı Ansiklopedik Büyük İslâm İlmihâli (İstanbul 1979) ise muâmelât da dâhil olmak üzere ilmihâl konularının alfabetik olarak yer aldığı bir çalışmadır. İbrahim Kafi Dönmez'in yönetiminde hazırlanıp Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı'nca yayımlanan İslâm'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi de (I- IV, İstanbul 1997) peygamberler ve semâvî dinler, aile huku-ku, İslâm hukukuna ait bazı genel konular ve fıkıh usûlü kavramlarının da konu edildiği hacimli bir ilmihâl niteliğindedir.

Bu eserlerden, konuları, bu konuları ele alış biçimi ve halk nezdindeki etkilerini analiz etmek üzere örnek sadedinde birini ele almakta fayda vardır. Yayımlandığı günden bugüne kadar Türkiye'de toplum nezdinde büyük itibâr görmüş olan Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslâm ilmihâli'ni⁸⁵ incelediğimizde müellifin, eserine önsözle başladığı, kısa bir ilmihâl tanımı verdikten sonra ilmihâllerin Müslümanlar için önemine değindiği, daha sonra da eserini kaleme alma gerekçelerini açıkladığı görülür. Bilmen, konuları on kitap halinde sunmuştur. Kitap olarak isimlendirdiği her bölümün başında, o bölümde yer alan konu başlıklarını (içindekiler) tek tek sıralamış, bölümü okumaya başlamadan önce, okuyanın kafasında konu ile ilgili bir şablon oluşturmayı yeğlemiştir. Mesela 9. bölüme şöyle bir başlangıç yapmıştır: İslâm ahlakına dairdir. Ahlakın mahiyeti, nev'ileri ve ahlak ilminin kısımları. Ahlakın ehemmiyeti ve tehzîbikâbil olması. Vazifelerin mahiyetleri ve nev'ileri: İlahi vazifeler, şahsî vazifeler, ailevi vazifeler, içtimai vazifeler. Müslümanlık'ta muâşeret adabı. Güzel ve çirkin huylar. Her konuyu bu şekilde başlıklandırır Bilmen, daha sonra vermiş olduğu başlıkların içeriğini ele almaya başlamıştır. Bilmen, içeriği ele alırken bilinen ilmihâl metotlarından farklı olarak maddelendirme yöntemi kullanmıştır. Bu ilmihâli diğer ilmihâllerden ayıran bir diğer özellik eserinin onuncu bölümünü siyer-i enbiyaya ayırmasıdır. Müellifi bilinen ilmihâl metodunun dışına çıkmaya iten sebep, insanların dini ihtiyaçlarını kâfi derecede karşılama gayreti olduğundan o dönem insanının dini anlamda bilmesi gerektiğini düşündüğü konular arasına siyer-i enbiyayı da dâhil etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Hanefî mezhebi yaygın olduğu için, o dönemde ve cumhuriyet yıllarında yazılmış olan ilmihâller de bu mezhebin görüşleri çerçevesinde kaleme alınmış, diğer mezheplerin görüşlerine ilmihâllerde ya hiç yer verilmemiş ya da sınırlı sayıda konu

85) Geniş bilgi için Bkz.: "Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyumu" Bildirileri, İstanbul 2015; Aslan, Mehmet Emin, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslâm İlmihâli Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahriri ve Değerlendirmesi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniv. Sosyal Bil. Enst., Adana, 2011.

ele alınmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen ise, eserini Hanefî mezhebinin görüşleri çerçevesinde kaleme almasına rağmen yerine göre birçok yerde İmam Şafî'nin, İmam Mâlik'in, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine de temas etmiştir. Bunu yaparken her bölümde aynı usulü takip etmiş; konu hakkında Hanefî mezhebinin görüşünü verdikten sonra, şayet ihtiyaç duyuyorsa, parantez açarak konu hakkında diğer imamların görüşlerini de zikretmiştir.⁸⁶ Müellif, yeri gelmiş Hanefî mezhebi içerisindeki farklı görüşlere yer vermiş, bu görüşler içerisinde uygun olduğunu düşündüğü görüşü de açıkça belirtmiştir.⁸⁷

Büyük İslâm İlmihâli'nde dikkat çeken bir diğer mesele konu ağırlığıdır. Halkın günlük hayattaki dini ihtiyaçlarına yönelik olarak yazılan eserde konular eşit ağırlıkta yer bulmamış, özellikle üçüncü kitapta yer alan namaz konusu, diğer konulara nazaran, uzunca ele alınmıştır. On kitaptan oluşan eserin yalnızca üçüncü kitabından müteşekkil olan namaz bahsi, Büyük İslâm İlmihâli'nin dörtte birlik kısmını oluşturmaktadır. Bunun sebebiyle ilgili müellif eserinde herhangi bir açıklama yapmamıştır. Fakat bilindiği üzere müellif, eserini toplumun o günkü ihtiyaçlarını ve hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak kaleme almıştır. Namaz konusunun diğer konulara göre gündelik hayatta daha fazla yerinin olması ve halkın bu konudaki bilgi ihtiyacının daha fazla olması, muhtemeldir ki müellifi bu konuyu uzun uzadıya anlatmaya sevk etmiş olabilir.

Müellifin eserinde, ayet ve hadislerdeki usulüne baktığımızda şunları söyleyebiliriz: Bazen konu ile ilgili yalnızca ayet-i kerimenin Arapça metnini verir, ayetin mealini zikretmez;⁸⁸ yalnızca ayetin mealini vererek Arapça metnini zikretmez.⁸⁹ Aynı durum hadisler için de söz konusudur.⁹⁰ İlmihâlde tekrarsız 231 hadis zikretmektedir. Eserdehadislerin kaynağı ise belirtilmemiştir.⁹¹

Bilmen, geçiş dönemi âlimi olduğu için, toplumun problemlerini iyi analiz etmiş, eserini bu problemlerin çözümüne uygun bir metotla kaleme almış ve bu sayede toplum tarafından değer görmüştür. Telifinin üzerinden yarım asırdan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen değerini koruyan Büyük İslâm İlmihâli, bu değerini yazılmış olduğu dönemdeki toplumun fikri anlamdaki ihtiyaçlarına cevap vermesinden almıştır.

İlmihâl kitaplarının kendi içlerinde birtakım tasnife tabi tutulmaları mümkündür. Zira ilmihâller zaman zaman değişik kesim ve durumdaki insanlara hitap edecek tarzda, bazen de yalnızca bir mezhep veya görüşün esaslarını ihtivâ edecek şekilde de kaleme alınmışlardır. Meselâ asker, kadın, çocuk ve aile dikkate alınarak yazılan eserler kategorisinde şu kitaplar örnek verilebilir: Ahmed Hamdi Akseki'nin Köylüye Din Dersleri (İstanbul

86) Bkz.; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihâli*, Bilmen yay., İstanbul 1986. s. 92, 100, 107, 126, 152. 401.

87) Örnek için Bkz. Bilmen, s. 196-197.

88) Bkz.; Bilmen, s. 25-30.

89) Bkz.; Bilmen, s. 124.

90) Bkz.; Bilmen, s. 21, 101, 286, 494, 514, 519, 527.

91) Geniş bilgi için Bkz.: Aslan, s. 117.

1928), Askere Din Kitabı (Ankara 1924) ve Yavrularımıza Din Dersleri (İstanbul 1947) isimli ilmihâlleri, Üryanizade Ali Vahid'in, Köylü İlmihâli, Asker İlmihâli, Muallim Cevdet'in Askerî Din Dersleri (İstanbul 1928), Cemal Ögüt'ün, Kadın ilmihâli (İstanbul 1947), Faruk Beşer'in, Hanımlara Özel İlmihâl'i (İstanbul 2007), Veli Ertan'ın, Aile'nin Din Bilgisi (İstanbul 1967), Ahmed Şahin'in, Yeni Aile İlmihâli (İstanbul 2004), Naime Halit Yaşaroğlu'nun, Allah'ı Öğreniyorum (İstanbul 1950), Yusuf Tavashı'nın (der), Yavrularımıza İzâhlı 32 Farz: Çocuklara İlmihâl Bilgileri (İstanbul 1976).

Halil Gönenç'in Büyük Şafii İlmihâli (Ankara), M. Said Özdemir'in, Şafii İlmihâli (Ankara 1956), Ahmet Serdaroğlu-Yakup İskender'in, Şafii İlmihâli (Ankara 1965), Cella Yıldıırım'ın, Hanefî ve Şafii Mezhebine Göre Büyük İlmihâl (İstanbul 1976), Nazmi Nizami Sakallıoğlu'nun, Ehl-i Beyt İlmihâli: İslâm da İbâdet (İstanbul 1992), Mehmed Seyfeddin'in, Bektaşî İlmihâli (İstanbul 1925), Haydar Kaya'nın, Bektaşî İlmihâli'ni (İstanbul 1976) de mezhep esas alınarak kaleme alınan eserler arasında saymak mümkündür.

İlmihâlleri yine takip edilen metoda göre ansiklopedik, mufassal, muhtasar, cep ilmihâli şeklinde, nesir ve manzum halde, konuları soru-cevap şeklinde anlattıklarından veya otuz iki farz ile elli dört farz isimleri altında öğrenmeyi kolaylaştıracak şekilde formüle etmiş olduklarından söz konusu başlıklarla tasnif etmek mümkündür. Meselâ, Mehmet Soyman in Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları arasında bulunan Cep İlmihâli, Ahmet Debbağoğlu (Tabakoğlu)-İsmail Kara'nın, Ansiklopedik Büyük İslâm İlmihâli, Ebû Said Hasan b. Yesar'ın, Elli dört Farz (İstanbul 1259); Vecdi Akyüz'ün, Mukayeseli İbâdetler İlmihâli (İstanbul 1995) bu tür tasnif altında incelenebilir.⁹²

Bugün geldiğimiz noktada sistemli bir ilmihâl geleneği ve telif türünün olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Artık ilmihâl örnekleri klasik yapılarının dışına çıkarak dönemlerinin ihtiyaçlarına paralel olabilecek yeni konular üzerinde durmanın yanında yeni yaklaşımlara da yer vermektedirler. Örneğin Akseki'nin Din Dersleri adlı eseri incelendiğinde, Din ve mezheplere tahsis edilen birinci bölümde modern batıda ortaya çıkan akımlar hakkında bilgi verilip bunlara özet cevaplar sunulduğu görülmektedir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından yayımlanan İlmihâl'in ikinci cildinde ise önceki dönemde rastlanılmayan siyasi hayat, çalışma hayatı, hukukî ve ticarî hayat, sosyal hayat gibi konulara yer verdiği, klasik konuların işleniş sırasında da güncel boyutların dikkate alındığı gözden kaçmamaktadır. Yine Muhammed Hamidullah (ö.2002)'ın ilmihâl niteliğindeki eseri İslâm a Girişte klasik ilmihâl tasnifin dışına çıkılarak müslümanların dini, tarihi, kültürü ve gündelik hayatı hakkında bilgi verilmektedir. Dînî bilgi ihtivâ eden konuların anlatılması yanında, modern dönemde ortaya çıkan yeni durumlar karşısında dinin durumunun ne olduğu meselesi de geçmişten farklı olarak yeni dönem ilmihâl kitaplarının asgarî müşterek bilgileri arasına girdiği görülmektedir. Bu bağlamda bazı ilmihaller, bir yandan klasik ilmihâl geleneğinde yer almayan kadının modern hayattaki

92) Arpaguş, s. 40.

konumu, demokrasi, modernizm, sekülerizm gibi konulara yer verirken diğer taraftan da İslâm'a yönelen itiraz noktalarına, çağdaş akımlara ve bunların İslâm'a verecekleri muhtemel zararlara da değinmektedirler.⁹³

SONUÇ VE ÖNERİLER

İlmihâl edebiyatının tarihi serencâmı konusunun ele alındığı bu makale sonunda elde edilen sonuçlardan bazılarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

İlmihâlin lûgat mânâsı kısaca "hâl ve durum bilgisi" demektir. Her bir müslüman, başta iman ve ibâdet olmak üzere kendini ilgilendiren dînî kurallar ile yükümlüdür. İslâm'da insanların bilgi ve yükümlülüklerinin hem muhtevâsı, hem de kalitesinin, yükümlünün durumu (hâli) ile sıkı bir ilişkisi, etkili bir bağlantısı vardır. Bütün müslümanların dînî bilgi ve uygulama bakımından durumlarının kesiştiği, birleştiği bir ortak saha vardır, işte bu ortak sâhanın bilgisine "ilmihal" denilmiş, bu bilgileri ihtivâ eden kitaplar da aynı isimle anılmıştır.

İlmihâl, bir Müslümanın günlük yaşantısında bilmesi gereken temel bilgileri ifade eder. İlmihâl edebiyatının tarihî serencâmını göz önünde bulundurduğumuzda, bu kavramın kelime olarak kullanılması ile telif türü olarak kullanılmasının ayrı ayrı ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır.

İlmihâlin kelime olarak kullanımının hicri IV. miladi X. asırdan itibaren başladığını söylemek mümkündür. İlim öğrenmenin her Müslümana farz olduğunu bildiren hadisteki "ilim" kelimesi "ilm-i hâl" olarak yorumlanmıştır. İlmihâl adı verilen eserlerin telifine ise büyük ihtimalle hicri IX. miladi XV. asırlarda başlanmıştır.

İlmihâl kelimesinin ilk kullanımına, İmam Muhammed'in Kitabı'l-kesb adlı eserinde rastlanmakla birlikte, adı ilmihâl olmasa da bu tarzda yazılan eserlerin ilki, Ebü'l-Leys es-Semerkandi'nin namaz konusunda kaleme aldığı Mukaddimetü's-salat adlı eseri kabul edilmektedir.

İlmihâller, müslüman bireyin ve toplumun günlük yaşamındaki dini bilgi ihtiyacının kolayca karşılanması amacıyla yazılmış eserlerdir. Bu nedenle ilmihâl yazımında kullanılan dil ve üslup kısa ve basit cümleler halinde olur.

İlmihâl kitaplarının konuları genelde itikat, ibadet ve ahlak içeriklidir. Bununla birlikte özel konularda yazılmış ilmihâl kitaplarına da rastlamak mümkündür. Bu tür eserlerde entellektüel derinlik yerine daha ziyade dini pratiklerin öğrenilmesi amaçlandığı için mevzular sade bir şekilde ele alınmıştır. Genellikle belli bir mezhep esas alınarak yazılmış olmakla birlikte, az da olsa -özellikle son dönemlerde- mukayeseli ilmihâl çalışmaları da göze çarpmaktadır.

İlmihâller fıkıh alanının bir türü olarak başta fikhî konuları içermesinin yanında, bir Müslümanın günlük hayatında ihtiyaç duyacağı bir takım akaid ve ahlakla ilgili konuları

93) Arpaguş, 41.

da kapsamaktadır. Son dönem bazı ilmihâl kitapları hariç, ilmihâllerin genelinde fikhî hükümler yalın olarak sadece nakledilmiş ve bunların dayandığı şer'î delillere değinilmemiştir.

İlmihâlin tarihçesine baktığımızda, Hicri II. asırdan (miladi VIII. asır) itibaren yazılan risale şeklindeki muhtasar eserlerin ardından hacimli kitaplar yazıldığı, daha sonra ilmihâl kitaplarına da kaynaklık edecek olan daha mufassal fikhî eserleri, uzun şerhler ve haşiyelerle bu telif hareketinin devam ettiği müşahede edilir. Zamanla halk için temel konularda özlü bilgiler ihtiva eden, dili sade, anlatımı basit, hatta ezberlenmeye müsait eserlere ihtiyaç duyulmuş, bu sebeple Osmanlılar döneminde ilk ilmihâller ortaya çıkmıştır.

Osmanlı'nın ilk dönemlerinde başlayan ilmihâl telifi, Tanzimat ve Meşrutiyet'le birlikte hız kazanmış ve yeni bir sürece girmiştir. Yeni eğitim kurumlarının açılmasıyla beraber, şifâhî kültürden kitâbî eğitime doğru gidilirken ilmihâlde de bir anlamda dönüşüm yaşanmıştır. Tanzimat'tan sonra açılan okullarda programlara din dersleri yerleştirilmişti. Ancak mevcut olan kitapların programlara yerleştirilen din dersinin içeriğini karşılayamaması ve bu durumun dini hayatı olumsuz yönde etkileme endişesi, yeni din (ilmihâl) kitaplarının telifini gerekli kılmıştır. Tanzimat döneminden sonra yazılan ilmihâllerdeki değişimin kitaplardaki bilginin muhteva ve metoduna da etki ettiği görülmektedir. Artık geçmişte olduğu gibi dini hükümlerin ortaya konulmasında tek bir yol ve çözümden bahsetmek yerine, muhtemel yaklaşımlardan bahsedildikten sonra birinin tercih edildiği veya tercihin okuyucuya bırakıldığı yaklaşımlar ön plana çıkmaktadır.

Osmanlıdan sonra Cumhuriyet dönemi ile birlikte artık yeni bir telif türü sayılan ilmihâl, genellikle temel kaynaklara dayanan ve öncekilere göre oldukça farklı ürünlerle karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet devri ilmihâllerinin bir kısmında dua, vaaz ve irşat mahiyetinde bölümler de yer almakla birlikte, büyük çoğunluğu sadece inanç, ibadet, ahlak ve günlük yaşayış bilgilerini ihtiva eder. Bunlardan Ahmet Hamdi Akseki'nin İslâm Dini ile Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslâm İlmihâli 1980'li yıllara kadar çok basılıp okunmuş, daha sonra yazılan ilmihâllere de örnek teşkil etmiştir.

Bazı ilmihâl kitaplarında kullanılan malzemenin sıhhati günümüzde eleştiri konusu yapılmaktadır. Örneğin Tenbîhü'l-ğâfilîn, Şir'atü'l-İslâm, İmâdü'l-İslâm, Saâdet-i Ebediyye ve Yeni Amentü Şerhi gibi eserlerde kullanılan bilginin sıhhati tartışılmakta ve söz konusu eserlere bazı eleştiriler yöneltilmektedir. Ancak tenkit konusu yapılan bütün bu hususiyetlerine rağmen, bu tür eserlerin halk nezdindeki yaygınlıkları ve etkinliklerinin halen devam ettiği gözlemlenmektedir.

Bu gibi ilmihal kitaplarında bilgiyi ve malzemeyi doğru sunma prensibinin zaman zaman ihmal edildiği, hadis adı altında nakledilen bilginin sıhhati konusunda çok riâyet edilmediği görülmektedir. Bu durum İslâmî ilimlerin genelinin bir problemi olmakla birlikte bu hususun yoğunlaştığı eserler arasında halk kitapları ilk sıralarda yer almaktadır. İşte halka dînî bilgi vermeyi hedefleyen ilmihâller de bundan azamî ölçüde etkilenmişlerdir. Konuların işlenmesi sırasında veya örneklendirilmesi durumlarında sahih olmayan rivâyetler kullanılabilmiştir. Sahih olmayan haberlerin kullanılma sebepleri araştırılırken

şifahî gelenek ile kitabî gelenek arasındaki farklılığı ve İslâmlaşma konusunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Ait oldukları dönemin özelliklerini taşıyan ilmihâllerde kapsam, içerik, dil ve üslup bakımından farklılıklar görülmektedir. İslâmî ilimlerin entelektüel düzlemde incelendiği klasik fıkıh eserlerinden, ele aldığı meseleler ve konuyu sunuş biçimi açısından farklılık arzeden ilmihâllerin, genel olarak dînî ilimlerle meşgul olamayan halk kesimi ile eğitime yeni başlayan talebeler dikkate alınarak yazıldığı anlaşılmaktadır.

Muhatap kitle halk olduğundan bu tür eserlerle yapılmak istenen salt İslâmî bilgi sunmak değil, kitlenin dînî bilgiyi, dolayısıyla dînî eğitimi almalarını temin etmektir. Bundan dolayı genelde müelliflerin konuların anlatımı sırasında muhtemel yorumlardan birini tercih edip ortaya koydukları ve diğer görüşlere pek de itibar etmedikleri müşâhede edilmektedir.

Modern dönemde ilmihâldeki asgarî müşterek bilginin muhtevâsının ve metodunun değiştiği görülmektedir. Artık geçmişte olduğu gibi dînî hükümlerin ortaya konulmasında tek bir yol ve çözümden bahsetmek yerine, muhtemel yaklaşımlardan bahsedildikten sonra birinin tercih edildiği veya tercihin okuyucuya/hitap edilen kesime bırakıldığı yaklaşımlar ön plana çıkmaktadır. Meselâ Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayımlanan İlmihâl ile Zihni Efendinin Nimet-i İslâm'ı veya daha önceki dönemlerin ilmihâlleri mukayese edildiğinde bahsedilen yaklaşım farklılıkları çok açık bir şekilde müşâhede edilecektir. Bu durum Osmanlı'nın klasik toplum anlayışı ve yapısı ile bugünkü global dünya veya ulus-devlet arasındaki değişimi ve ihtiyacı da ortaya koymaktadır. Bugün değişen dünya şartları, toplum ve halk algılayışlarındaki farklılıkların devam etmesi daha farklı yaklaşım ve ihtiyaçları gündemde tutmayı gerekli kılmaktadır.

Sonuç olarak gelenekselleşen ilmihâl kültürünün, dini bilgilere ulaşma ve gündelik hayatta karşılaşılan problemlerin çözümünü kolaylaştırma vazifesini üstlenme açısından büyük fonksiyonları olduğu görülmektedir. Bu amacın teminine matuf olan bu gelenek, dini bilgilerin toplum vasatına yayılmasını, çeşitli hayat standartlarına sahip kitlelerin bu bilgilere kolayca ulaşmasını ve yaşantılarını tanzimini sağlamaktadır.

Bundan sonra yapılacak ilmihâl çalışmalarında şu hususlara dikkat edilmesinin yararlı olacağı kanaatindeyiz: İçerik olarak, İslâm'ın inanç, ibadet ve günlük yaşayışa ilişkin hükümlerine temel bilgiler şeklinde yer verilmelidir. Yeni yazılan ilmihâl kitaplarında esas alınan ve artık geleneksel hale gelmiş olan akâid, ibâdet (kısmen muâmelât), ahlâk (ve siyer) sistematığı, Cibrîl hadisine de uygun düşmektedir. Bu sistematığe aynen riâyet edilebileceği gibi alan daraltılarak tek bir konuda (mesela hacc ilmihâli gibi) yeni kitaplar hazırlanabilir. Keza halkın her kesimine hitap eden ortak ilmihâl kitapları yanında farklı yaş, meslek vb kesimlere hitap eden daha özel çalışmalar da yapılabilir.

İlmihâl kitaplarının hedef kitleye uygun olarak, şu ana kadar bu alanda yazılmış diğer nitelikli çalışmalar ile kaynak kitaplardan istifade ederek hazırlanmasına özen gösterilmelidir. İlmihâl kitapları, sahasının uzmanı ilim adamları tarafından, klasik literatürde yer alan bilgiler güncelleştirilerek ve günümüz problemlerine çözüm önerileri getirilerek,

İslâm mesajının günümüz fert ve toplum hayatının bütün alanlarını kapsayacak tarzda bütünlüğü ve tutarlılığı korunarak kaleme alınmalıdır.

İlmihâl kitaplarının okuyucuya, gerek Allah karşısındaki, gerekse toplum içindeki konum ve sorumluluğunu hatırlatması ve ona hayatın bütün alanlarında doğru, güzel ve iyiye rehberlik etmesi hedeflenmelidir. Özellikle ibadetler ve günlük hayatta karşılaşılan önemli meseleler konusunda müslümanı, vahiy ve sünnetle buluşturmak amacını taşımaktadır.

İbadetlerin fikhî/hukukî niteliği, genellikle ilmihal kitaplarıyla öğrenilmektedir. Bu alandaki bazı eserler, dilinin çok ağır oluşu veya içeriğinin günümüz insanının anlayışına uygun olmayışı sebebiyle, okuyucuya yeterli ölçüde yararlı olamamaktadır. Bazı çalışmalar ise, hikmet ve yararlarını zikretmeden, konuların sadece fikhî/hukukî durumunu sistematik bir biçimde sunmaktadır.

Aslında ibadetlerin, duyuş ve düşüncelerimize, kısacası topyekün hayatımıza yansımalarının sosyolojik, psikolojik, iktisadî, sanatla ilgili ve kültürel yönlerden ele alınıp yorumlanması, apayrı ve çok ciddi çalışmalara muhtaçtır. Ancak hiç olmazsa ibadetlerin hukukî/fikhî yapısı ortaya konulurken, bunun yanında mümkün mertebe hikmet boyutlarına da temas edilmesi yararlı olacaktır. Özellikle ibadet konuları incelenirken ilk önce, genel olarak ibadetin anlam ve gayesini (hikmetü't-teşrî') bildirmek üzere söz konusu ibadetin ilke ve amaçlarından bahsedilip ondan sonra ibadetin yapılışına ilişkin teferruata, mevcut şekli bilgi ve hükümlere geçilmesi kanaatimce daha iyi olacaktır.

İlmihâllerin yazımındaki amaç, toplumu oluşturan bireylerin temel dini bilgileri kazanmalarını sağlamak ve yine dini pratikleri doğru bir şekilde yerine getirmelerine yardımcı olmaktır. Bu nedenle ilmihâl yazımında kullanılan dil sade ve anlaşılır olmalıdır.

İlmihâlde aktarılan bilgilerin sıhatli olmasına son derece özen gösterilmelidir. Okuyucuya sadece kuru bilgi verilmemeli, ona rehberlik yapmada yardımcı olabilecek ve bu alanda araştırmaya sevkedecek şekilde motivasyonu arttıracak hususlara dikkat edilmelidir. Konular birbiriyle bağlantılı bir şekilde işlenmeli, okuyucunun zihinsel gelişimine ve anlamlı öğrenmelerine katkı sağlar nitelikte olmalıdır.

İlmihâl kitaplarında konuları okuyucunun zihninde daha somut ve kalıcı hale getirmek için kavram haritasından ve örneklendirmelerden daha fazla yararlanılabilir. Konulara ön hazırlık olması ve konuların anlaşılmasını kolaylaştırmaya yardımcı olabilecek temel kelime ve kavramlarla ilgili sözlük ve hazırlık çalışmalarına kitapların içinde konu başlarında veya en azından kitapların son kısmında yer verilebilir.

Konuyla alakalı -varsa şayet- farklı görüşler uygun bir dille sunulmalı, bu hususta hem aşırı serbestiyet hem de taassuptan, diğer bir ifadeyle ifrât ve tefrîttan uzak bir yöntem takip edilmelidir. Gerek kendisine sunulan bilgi konusunda şek veya tereddüt göstermemesi, gerekse farklı hükümlerle alakalı olarak tercih yapma imkânı bulması hususunda okuyucu kitlenin beklentileri dikkate alınmalı ve mümkün mertebe karşılanmalıdır. Okuyucuya geleneksel fikhî kültürünü vermek yanında, bu bağlamda mâkul ve uygulanabilir

çözüm önerileri de sunulmalıdır. Konuların isleniş tarzı, okuyucuyu araştırmaya sevk etmeli ve yenidüşünceler ortaya çıkarmayı da hedeflemelidir.

Cep kitapları dışında, kapsamlı olarak hazırlanan ilmihâl kitaplarında hükümlerin dayandığı deliller genel olarak verilmeli, kaynaklar alt notlarda gösterilmelidir. Kitapların hazırlanmasında belirli bir mezhep esas alınmışsa şayet, bu durumda önemli noktalarda sağlıklı bir muhakeme yapabilmeye zemin hazırlaması için diğer fıkıh mezheplerinin ve çağımız İslâm bilgilerinin görüşlerine de yer verilmeli, gerektiğinde bunlar arasında gerekçesi de açıklanarak tercihlerde bulunulmalıdır.

Asırlardır tartışılan ve hâlen de tartışmalı olan bazı konularla ilgili çeşitli görüşler, mümkün olduğunca mukayeseli ve dayandıkları deliller de verilerek ele alınmalıdır. Her görüş, mümkün merite ana kaynaklardan, özellikle de eseri bulunan görüş sahibinin kendi eserinden alınmalıdır.

Bununla birlikte bir konuda fıkıh kültüründe farklı görüşlerin bulunmasının birey açısından ne anlama geldiği ve bunlardan nasıl ve hangi ölçülerde yararlanılabileceği hususu hem başlangıçta metodoloji olarak işlenmeli hem de yer yer özel olarak belirtilmelidir. Zira yaşadığımız çağda dünya küçülmüş, çeşitli ameli mezheplere mensup müslümanlar hac, umre, iş seyahati, turizm veya iletişim yoluyla sık sık biraraya gelir ve görüşür olmuştur. İbadetlerde ayrıntı sayılabilen mezhep ayrılıklarının çıkış sebeplerine kısaca yer verilmesi, farklı mezhepten olan müminlerin, özle ilgisi bulunmayan meselelerde müsamahâli davranmalarına katkı sağlamış olacaktır.

İlmihâl kitaplarında, konu aralarına serpiştirilmiş yahut kitabın sonunda ek bir bölüm halinde, günlük hayatta ilgili çeşitli hükümler üzerinde durularak, aile hayatı veya ticari ve ekonomik hayatta güncel olarak karşılaşılan problemler ve pratik çözüm yolları işlenebilir. Ancak yazar ve aynı zamanda okuyucu, İslâm'ın bütün hükümlerinin bir eserde yer aldığı zannına da kapılmamalıdır. İslâm, doğumdan ölüme kadar fert ve toplum hayatıyla ilgili münasebetleri düzenlediği için, geniş kaynak eserlerde bunların açıklanmış olduğu gerçeğine işaret edilmelidir.

İlmihâl kitapları yazılırken, hissi ve önyargılı olanları bir yana, bu konudayapılmış bilimsel ve yapıcı eleştiriler mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

Bugün artık gerekli olan herhangi bir ilmihâl değil, özellikli bir ilmihâldir: metod ve muhteva bakımından çağın şartlarını karşılayacak özellikte, çeşitli yaş ve meslek gruplarına hitab eden ilmihâller yazılmalıdır.

Kısacası yeni yapılacak ilmihâl çalışmalarında akaid, ibadetler, haramlar ve helâller, aile hayatı, ticarî ve sosyal hayat da dâhil olmak üzere günlük hayatı kuşatan temel dinî ve fikhî meseleler, dinin aslı kaynaklarına ve genel kabul görmüş bilimsel metotlara bağlı kalınarak, günümüzdeki gelişim ve değişim de göz ardı edilmeden ele alınmalıdır.

İlmihâl kitaplarının umuma hitap ettiği ve verilen ölçülerin genel çerçeveli olduğu gözardı edilmemelidir. Dolayısıyla herkesin özel meseleleriyle alakalı bilgileri bu tür kitaplardan öğrenip günlük hayatta uygulamaya çalışırken mutlaka işin ahiret boyutunu ve titizliğini de göz önünde bulundurması gerekmektedir.

Genel anlamda Yüce Allah'ın hoşnut ve razı olduğu, temelinde iman ve ihlâs bulunan her iş ibadettir. İlmihâl kitaplarının da esas hedefi bu doğrultuda müslümanlara faydalı ilim öğretmek olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Altıntaş, Hayrani, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.
- Arpaguş, Hatice K, "Bir Telif Türü Olarak İlmihâl" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, İstanbul, 2002, S. 22-1, s. 25-56.
- Attar, Fahrettin, "Fetva", *DİA*, 1995, C. XII, s. 486-496.
- Aynacı, Mediha, *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihâl Eserleri Çerçevesinde İlmihâl-lerin Fikhî Yönden Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 1-184.
- Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi" *DİA*, 1997, C. XVI, s. 1-21.
- Bilgin, Azmi, *Nazmu'l-Hilafiyat Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihâli*, Bilmen Yay., İstanbul 1986.
- Binark, İsmet-Sefercioğlu, Nejat, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1977.
- Birinci, Ali, *Birgivî Risâlesi: İlk Dînî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?*, T.Yurdu, C. XVI, S. 112.
- Bozkurt, Ramazan, *Cumhuriyet Dönemi İlmihâl Çalışmaları ve Problemleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006, s. 1-221.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001.
- Çağrı, Mustafa, "İbrahim Hakkı Erzurûmî", *DİA*, İstanbul 2000, C. XXI, s. 305-311.
- Çelebi, Kâtib, *Keşfü'z-zunûn* (Nşr. Şerafeddin Yaltkaya- Kilisli Muallim Rifat), Beyrut 1990.
- Diclehan, Şâkir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1980.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihâli*, İstanbul 1993.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Güman, Osman, XIX. y.y. *Nimet-i İslâm Çerçevesinde İlmihâl Fıkhu*, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Enst. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), Bursa, 2000.
- İbn Manzur, *Lisânü'l-arabi'l-muhît*, "Hal" mad., C. I, Beyrut, Daru'l-İlmiyye.
- İsfehâni, Râgıp, *Müfredât*, "İlim" mad., thk: Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru's-Şâmiyye, 1992.

- Kara, İsmail, *Mızraklı İlmihâl*, İstanbul 2001.
- Karaman, Hayrettin ve Arkadaşları, *İlmihâl, I-II*, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM, İstanbul 1999, C. I, s. IX-XX.
- , *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*, Marifet Yay., İstanbul, 1982, C . III, s. 134.
- Kaya, Eyüp Said, “*Muhtasar*”, *DİA*, İstanbul, 2006, C. XXXI, s. 61-62
- Kelpetin, Hatice, “*İlmihâl*”, *DİA*, İstanbul, 2000, C. XXII, s. 139-141.
- Kemikli, Bilal, “*Sun‘ullah Gaybî*”, *DİA*, İstanbul, 2009, C. XXXVII, s. 532-533.
- , “*Popüler Dinî Kültüre Dâir Bir Manzûme ve Üç Şâir*”, *İslâmî Araştırmalar*, Ankara, 2001, S. 3-4, s. 492-500.
- Kılavuz, A. Saim, “*Akaid*”, *DİA*, 1989, C. II, s. 212-216.
- Kırkıl, Harun, “*Türk Edebiyatında Manzum İlmihal ve Fıkıh Kitapları ile Son Devre Ait Manzum Bir İlmihal: Manastırlı Mehmet Rifat Bey ve Manzum İlmihali*”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2006, S. 7, s.433-476.
- Meyan, Faruk, *Birgivi Vasiyetnâmesi (Kadıızâde Şerhi)* İstanbul 1977.
- Özel, Ahmet, Fıkıh, *DİA*, 1996, C. XIII, s. 14-22.
- Revnakoğlu, C. Server, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, İstanbul 1961.
- Samî, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317.
- Serkis, *Mu‘cemümatbuâtî‘l-Arabiyye*, I, Kahire 1930.
- Şeybânî, Muhammed Hasan, *Kitâbu‘l-Kesb*, Mektebetü‘l-matbûâtî‘l-İslâmiyye, Halep, 1997.
- Tekin, Şinasi, *Mehemmed bin Bâli‘nin Eski Anadolu Türkçesine Aktardığı Güzîde Adlı Eserin Harezî Türkçesindeki Aslı*, *Journal of Turkish Studies, TB Arşt.*, 1991, C.XV, s. 414-415.
- Üstünova, Kerime, *Kutbeddînîznikî Mukaddime*, Bursa, 2003.
- Yörükân, Yusuf Ziya, *İslâm İlm-i Hâli*, *AÜİFD*, Ankara, 1952, C. I, S. 1, s. 5-21.
- Zernûcî, *Ta‘limu‘l-müteallim*, thk. Mustafa Aşur, Kahire, 1986.

